

НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИ

(насрий баён, шарҳ ва изоҳлар)

“BAYOZ” nashriyoti
Toshkent-2013

UO'K: 821.512.133(092) Navoiy
KBK 74.200.58+3(5Ё)I
N14

Нашрга тайёрловчи

филология фанлари доктори, профессор Б.Тўхлиев

Масъул муҳарир

филология фанлари доктори, профессор Х.Ҳомидов

Тақризчилар

педагогика фанлари доктори, профессор М.Мирқосимова
филология фанлари номзоди, доцент И.Ёқубов

Навий Ғазаллари

(насрий баён, шарҳ ва изоҳлар) – Т.: Bayoz, 2014. – 88 б.

ISBN 978-9943-4144-9-5

Мазкур китобда Алишер Навоийнинг “ғаройиб ус-сигар” девонидаги айрим ғазалларнинг насрий баёни ва қисқача илмий изоҳлари келтирилган. Уларнинг барчаси соҳа мутахассислари томонидан амалга оширилган.

Рисола Низомий номидаги ТДПУ илмий методик кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган. У умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежларининг ўқитувчи ва ўқувчиларига, талабаларга, шунингдек, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Китоб ИТД -1-165 “Таълим босқичларида бадиий асарларни шарҳлаш ва изоҳлаш йўли билан ўрганишнинг илмий-методик асосларини тадқиқ этиш” мавзусидаги грант лойиҳалари доирасида бажарилган.

UO'K: 821.512.133(092) Navoiy
KBK 74.200.58+3(5Ё)I

ISBN 978-9943-4144-9-5

© To'xliyev B., 2013.
© «Bayoz» nashriyoti. 2013.

Кириш ўрнида

Навоий ғазаллари халқимизнинг кўнглидан муносиб жой олган. Улар яратилган даврларидан бери халқимиз ардоғида. Мутафаккир адибимиз ғазалларининг нашри, тадқиқи ва таҳлилига оид кўплаб илмий ва оммабоп мақолалар, рисоалар, китоблар яратилди. Шунга қарамай, уларнинг мазмун ва моҳиятини тўла англаш, ҳис қилиш осон иш эмаслигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Уларнинг ички моҳиятини тўла тушунишнинг мураккаблиги, улардаги сиру синоатларнинг кўп ҳолларда очилмасдан қолаётгани ҳам сир эмас.

Кейинги йилларда мана шу бўшлиқни тўлдириш учун навоийшунос олимларимиз, мумтоз адабиётимизнинг билимдонлари анча катта куч ва ғайрат сарфлашмоқда. Буларнинг дастлабки натижалари сифатида “Навоий ва ёшлар тарбияси”, “Маънолар оламига сафар” сингари китоблар юзага келди. Уларда марҳум устоз Нажмиддин Комиловнинг катта ҳажмдаги меҳнатларининг маҳсули бўлган айрим намуналар чоп этилди.

Бу ташаббуснинг давом этаётгани эса кўнгилларни хушнуд қилади. Қўлингизда китобда устоз Нажмиддин Комиловнинг, шунингдек, Каромат Муллахўжаева, Дилнавоз Юсуповаларнинг “ғаройиб ус-сиғар” девонидаги айрим ғазаллари тадқиқи асосидаги насрий баёнлари ҳамда илмий шарҳ ҳамда изоҳлари жамланган. Улар янги “Навоий ғазалларини ўрганамиз” туркумидаги биринчи китобга жамланган. Китобнинг кейинги қисмлари ҳам нашрга тайёрланмоқда. Уларнинг ҳам Сиз азиз китобхонларга тез орада етказиш умидидамиз.

Ғазал сиралари “ғаройиб ус-сиғар” девонидаги сираларни англатади. Мундарижадаги ном ғазалларнинг биринчи мисрасидан олинган.

Филология фанлари доктори, профессор
Б.Тўхлиев

1-Ғазал

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо,
Ёр аксин майда қўр, деб жомдин чиқди садо.

Ғайр нақшидин қўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид — ани ичган гадо.

Жому май гар бўйладур, ул жом учунн қилмоқ бўлур
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй мугбача,
Жоми май тутсанг, мени девонадан қил ибтидо.

Токи ул майдин қўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чеҳраи мақсуди маҳв ўлғой ҳамул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилгай адо.

Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафӣ этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Ташналаб ўлма, Навоий, чун, азал соқийсидин
“Ишрабу, ё айюҳал атшон” келур ҳар дам нидо.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

ашрақат мин акси шамсил-қаъси анворул-худо — худо косасининг аксидан ҳидоят (йўл кўрсатувчи, раҳнамолик қилувчи) нурлари порлаб чиқди.

ёр — дўст, севгили. Аммо бу ерда Худованд маъносида келтирилган.

акс — илоҳий нурнинг тажаллиси, жилоланиб, порлаб кўриниши.

май — ичимлик. Орифона маънода илоҳий тажал-лийдан сархушлик, муҳаббат завқининг тўлиб-тошиши.

жом — май ичиладиган идиш, коса. Бу ерда 1) ориф инсон қалби ва 2) илоҳий тажаллий акс этган моддий дунё, борлиқ маъноларида келган.

гайр — Алоҳдан бошқа нарсалар, яъни дунё. Гайр нақши — дунё ташвишлари.

соқий — 1) яқин дўст; 2) маъшуқа; 3) пири комил; 4) парвардигор. Бу байтда пири комил маъносида келтирилган.

маий ваҳдат — бирлик, ягоналик маий. Орифона маънода Худо дийдорига ошиқ инсоннинг қалбига илоҳий нур порлаб, унинг руҳининг Мутлақ руҳ билан қўшилиши ва шу туфайли олий маънавий лаззат топиши. Айни пайтда илоҳийлик ва моддийликнинг

бирлашуви, жамулжам бўлишини ҳам англатади.

масаллик — каби, ўхшаган, бамисоли.

гамзудо — гамни, дунё ташвишини кетқизадиган.

зарф — идиш.

синган софол — сопол коса парчаси, кўчма маънода синиқ кўнгил, хоксорлик.

гетинамо — оламни кўрсатувчи.

жамшид — қадимги эрон подшоларидан.

нисор — бағишлаш, тухфа қилиш.

дайр — зардушлийлар ибодатхонаси, бутхона, насроний роҳиблар йигиладиган жой, шунингдек, дунё маъноларида ишлатилади. Тасаввуфда ориф инсонлар мажлиси, пири комил ҳузур. Чунончи, дайр пири шу маънодадир.

муғбача — зардуштий оташпарастлар ибодатхонаси (дайр)нинг хизматкори. Тасаввуфий маънода пирнинг сўзи ва насиҳатлари, файзу тароватини муридларга етказувчи киши.

девона — илоҳий жазба теккан ошиқ инсон.

ибтидо — бошлаш, аввал, бошланадиган жой.

чехран мақсуд — мақсад юзи. Аллоҳ нурининг порлаб намоён

бўлиши, илоҳий ҳақиқатнинг аёнлашуви.

маҳв бўлмоқ — йўқолиш, кўринмай қолиш. эриб, қоришиб кетиш.

маодо — Аллоҳдан ўзга нарсалар, яъни моддий дунё.

вахдат — бирлашиш.

лафз — сўз, ибора.

нафй — танқид, инкор.

майхона — комил инсон

мажлиси, орифлар суҳбат қиладиган жой.

зоҳид — умрини тақво ва тоат билан ўтказадиган парҳезкор одам.

азал соқийси — Аллоҳ таоло.

“ишрабу ё айюҳал-атшон” — ичингиз, эй ташналар (Қуръон. Бақара сураси, 60-оят)

нидо — овоз, садо.

Насрий баён

Эрталаб чиққан қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисида кўр, деб оламдан садо чиқди.

Эй соқий, агар Худодан ўзга ташвишлар, моддий дунё гаму андуҳи кўнгил ойнасини кир қилган бўлса, бу кир — зангни фақат илоҳий тажаллий нури, шу нур завқи билан ювиш мумкин.

Бу нур, бу май шундай ажойибки, унга бир синган сопол коса бўлаги — фақир киши кўнгли ҳам идиш бўлиши мумкин, ўшанда жом — бутун оламни кўрсатадиган бўлади ва бу жомдан май ичган, яъни тажаллий нуридан баҳра топган одам, гадо бўлса-да, ўзини подшодай ҳис этади.

Агар жом билан май шунақа бўлса, бу жом учун юз жаҳонни бағишласа, бу май учун минг жонни фидо қилса арзийди.

Эй пир сўзини келтирувчи, пир мажлисида хушёрлар ҳушнни йўқотиб, беҳуду расво бўлиш учун йиғилган экан, агар пир муждаси, сўзини етказмоқчи бўлсанг, буни мен девонадин бошлагин.

Шунда бу илоҳий нур — майдан кўнгил жоми ёришиб кетиб, чеҳраи мақсуд — Аллоҳ жамоли намоён бўлади ва ўша заҳоти Аллоҳдин бошқа нарсалар йўқолади.

Шундай ҳолатда май билан жом, яъни илоҳий тажалли билан дунё ёки кўнгил орасида бир яқинлик, бирлашиш юз берадики, “жом” ва “май” сўзларини талаффуз қилган одам ҳар иккисини бир ном (сўз) билан ифодалаш мумкин.

Эй зоҳид, сен ўйлаётган жому майни айтаётганим йўқ, чунки бу сен назарда тутган жому май эмас, билмасдан дарвешларни маломат қилма.

Эй Навоий, азалий зот — Парвардигори олам тажаллиси нуридан бебаҳра бўлма, чунки Унинг ўзи ўз каломида “Ичинг, эй ташналар!” деб қўйибди.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг тўрт девондан иборат “Ҳазойин ул-маоний” (“Маънолар ҳазинаси”) номли лирик шеърлар тўплами ушбу ғазал билан бошланади. Анъанага мувофиқ ғазал матлаъи (биринчи байти)нинг биринчи мисраси араб тилида битилган. Худди шу арабча жумла мазмуни кейинги байтларда давом эттирилади ва шоир назарда тутган маънолар бирин-кетин равшанлашиб, турли ташбеҳ-тимсоллар, истилоҳлар билан ўқувчига етказилади.

Бугина эмас, ушбу ғазал ўзидан кейин келадиган ғазаллар учун маълум маънода дастурий хусусиятга эга. Яъни унда улуг шоир дунёқарашининг асосий йўнатиши акс этган ва у кейинги ғазалларда давом эттирилган. Шу маънода мазкур ғазал маъноларини тўғри тушунган одам Навоий девонларидаги бошқа ғазалларни ҳам англаб етишга қалит топади ва шоир идеаллари оламига кириб боради.

Ғазалда оламнинг илоҳий моҳияти ва буни англаган инсон завқу шавқи, қалб сурури ифодаланган. Худудсиз бу олам Яккаю ягона Аллоҳнинг тажаллий нури билан барҳаёт, мунаввар ва жозибали. Шукур, шу қудрат барча жисмларни бир-бири билан вобаста этади, улуг мунтазамликда сақлайди, барқарор ва пойдор этади. Ушбу нурнинг Қуёш кўринишида беқидёс неъмат бўлиб, ҳар саҳар порлаши, барча

жонзотлар, жумладан, Инсон қалбини шодликка лиммо-лим этиши аён ҳақиқат. Аммо Куёш ҳам бир тимсол, бир ташбеҳ, холос. Илоҳий ҳақиқат, тажаллий бундан-да улкан, у жами борлиқни, жумладан, куёшни ҳам қамраб олади. Бу Ҳақиқат ва беинтиҳо Қудратни ориф инсон, пири комил англаб етади. Буни англаган ориф, вали зотлар ҳам қалблари порлаб, шу маърифат нурини бошқа талабгорларга етказадилар. Ёр акси билан ошно этадилар.

Диққат қилсангиз, газалда жом ва май истилоҳлари бошидан охиригача бир-бири билан боғлиқ, аммо хилма-хил талқинларда давом этган. Жом моддий дунё ва май эса Ёрнинг тажаллисини аке эттирувчи ва унга боғланган кўнгил ишқи туғёнини англаувчи тимсоллар экан, бунда уч маъно бир-бири билан боғлиқ ҳолда зуҳур этади: 1) илоҳий нур жилоси; 2) дунё; 3) инсон қалби.

Инсон агар фақат дунё ташвишлари (занги) билан боғланса, у Илоҳий нурдан бебаҳра қолади. Ҳолбуки, инсоннинг олий мақсади — ўз Аслиятини идрок этиш ва Унга қайтишдир. Шу боис у кўнгил кирларини ювиб, уни Аллоҳ нури аке этган жомга айлантириши лозим, чунки ана шу даражага етган одам дунёнинг ўзи Аллоҳ жамоли аке этган мазҳар ва жом эканини англаб етади. Шунда инсон ўзини қудратли, мукаммал ҳис этади ва фақир, хоксор бўлса ҳам бу муҳаббат оташида пишиб, подшо Жамшиддан кучлироқ сезади. Бунда қуйидаги ривоятга ишора ҳам бор: дейдиларки, шоҳ Жамшид майни ихтиро қилгандан кейин, донишмандлар кўмагида шундай бир жом ясаган эканки, агар унга май тўлдирсалар, бутун олам ва унинг воқеа-ҳодисалари аке этар экан. Жамшид, бутун оламни шу жомда кўриб турар экан. (Искандар ясадтирган кўзгу ҳам шундай хусусиятга эга бўлган дейишади).

Алишер Навоий шу ривоятларга ишора қилиб, биринчидан, ориф инсон қалби ҳам оламни ва илоҳий тажаллийни кўрсатадиган кўзгудир, чунки у Ишқ, илоҳий сирлар, ҳикматларга тўла деган гоёни ифодаласа, иккинчидан, дарвешнинг синиқ кўнгли (“сингон сафол”) Жамшид каби

шоҳлар қалаҳилан ҳам эътиборлироқ, қимматлироқ бўлиб, айни шу “синиқ кўнгишлар” Илоҳ нурини аке эгтириб, дунёни кўрсата олади, деган фикрни билдиради.

Ана шу “синиқ кўнгишлар” садоқати, муҳаббати уларни пири комилларга яқинлаштиради ва улар тажаллиёт майини биринчи бўлиб ичадилар. Ҳол мартабасига кўтариладилар ва бундай вақтда улар учун жом ва май, яъни дунё ва илоҳ кўшилиб кетади. Парвардигор қудрати, жамолини бутун моҳияти билан ҳис этиб, сархуш бўладилар.

Навоий бу ўринда Илоҳий тажаллий билан моддий олам инсонда бирлашган деган ваҳдат ул вужуд таълимоти гоёсини олға суради: май билан жом орасида шундай бир Ягоналик ҳосил бўладики, қайси дунё, қайси илоҳ эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қолади.

Шундан кейин шоир дарвешлар тилга оладиган “май”, “майхона” сўзларини тушунмай, уларни мазаммат этадиган зоҳирбин, маънолар сирридан беҳабар зоҳидни танқид қилади ва Куръон оятига ишора этади. Бу оятда Мусо пайгамбар ўз қавмини Мисрдан олиб чиқиб кетаётганда, қавм Мусога чанқоқликдан нолиб мурожаат қиладилар. Шунда Мусога “Ҳассангизни қояга уринг” деган ваҳий келади. Парвардигорнинг бу муждасини эшитган Мусо ҳассасини қояга урганда, булоқ пайдо бўлиб, шарқираб сув оқади...

Яъни Аллоҳ қудратининг чек-чегараси йўқ, олам Унинг нури билан тўлиқ экан, буни англаш, бунга етишиш ва моддий ҳаёт билан маънавий ҳаётни файзли, мазмунли қилишга интилиш лозим, деган гоё Навоий ғазалини мағзини ташкил этади. Шоир айни шу фикрни қатор асарларида ифодалаб, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини руҳий юксалиш билан боғлаб талқин этади. Кейинги ғазаллар шарҳи бунга мисолдир.

Н.Комилов

2-газал

Зиҳи ҳуснунг зухуридин тушуб ҳар кимга бир савдо.
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз гавго.

Сени топмоқ басе мушкилдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.

Чаман оташгаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

Не ишта бўлди беором кўзгу аксиндек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини гар кўргузмади Лайло.

Куёшга гаҳ қизармоқ, гоҳ сарғармоқ эрур андин,
Ки сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули рабно.

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,
Юзунгдин гар узори боғида гул очмади Узро.

Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин, бас, лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Жамолинг партавидин шамъ ўти гар гулентон эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо?

Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.

Қаноатнинг далилин инзуво қилдинг, яна бир ҳам
Далил ушбуки “қониъ” ҳарфидин халқ айладинг “Анқо”.

Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

V — — — V — — — V — — — V — — —
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
ҳазажи мусаммани солим

Луғат

- зиҳий** — офарин, қойил. ажойиб.
- зўхур** — кўринмоқ, намоён бўлмоқ, ошкоро бўлмоқ.
- савдо** — ҳою ҳавас, девоналик. ташвиш. орзулар, хаёллар, уриниш-интилишлар
- кавнайн** — икки дунё
- бозор** — кўчма маънода: ташвиш-талашишлар, муомала-муносабат, дунёвий ҳаёт
- пинҳон** — яширин, кўринмас.
- пайдо** — равшан, очиқ, кўринадиган
- оташгоҳ** — олов кўраси, ўчов, оловли жой. “Чаман оташгоҳи” — гулзор, очилган қизил гуллар.
- Самандар** — афсонага кўра оловда туғилиб, олов ичида яшайдиган жонивор.
- шайдо** — ошиқ, ошуфта. масту девона
- сунъ** — санъаткорлик, яратиш, ижод қилиш
- узор** — юз, чеҳра
- музмар** — яширин, беркитилган. нарсанинг замирида яширинганлик
- хоро** — қаттиқ, тарашланмаган тош
- партав** — нур, шуъла, чақин, сафо
- гулситон** — гулистон
- Халилосо** — Халил каби. Халил — Иброҳим пайгамбарнинг лақаби, худонинг дўсти дегани. Қуръонда келтирилишича, у подшо Намруд томонидан гулханга ташланган, аммо ёнмаган.
- малоҳат** — мулоимлик, жозибadorлик. диққатлик
- сарвқад** — тик ва гўзал қомат
- инзиво** — узлат, гўшанишинлик, одамлардан ўзини четга олиш
- қонё** — қаноатли одам
- Анқо** — Афсонавий қуш. топилмас, кўринмас қуш, Симуғ
- алиф** — араб ёзувининг биринчи ҳарфи. Тикка бўлганлиги учун гўзал қоматлар унга ўхшатиш

Насрий баён

Эй Тангрим, ажойибки, Сенинг ҳуснинггннг намоён бўлиши — порлашидан ҳар кимда бир талпиниш ҳосил бўлибди. Бу ташвиш, орзу-ҳаваслардан икки дунёда юз хил ғавғолар юз берибди.

Сени топмоқ жуда қийин, балки топмаслик осонроқ, чунки кўринишинг яширин, аммо яширинганинг кўринишингдир.

Гулзорлар, боғларга оловранг гуллардан ўт-аланга солдинг, Ошиқи шайдо булбул бу гулзор — оловга ўзини самандардек отиб, кулга айланди.

Агар Лайлининг юзи кўзгусида аксинг кўринмаса эди, Мажнун бунча беором бўлмаган бўларди.

Қуёшнинг баъзан қизариши (шафақ), гоҳида сарғайиши (кундузи) Сендандир, зеро, санъатинг боғида юз минг раъно гуллар сифати мавжуд.

Узро юзининг гули яшнаб очилмаганда Вомиқ булбул каби бунчалик ишқ ўтида ёниб куйламаган бўларди.

Сўзингни Ширин лабида яширмаганингда, Фарҳоднинг қонли ёшидан қаттиқ тош лаълга айланармиди?

Сенинг жамолнинг порлашидан агар шамънинг шуъласи гулистондай бўлиб кўринмаганида, парвона Иброҳим пайғамбардай ўзини оловга ташлармиди?

Сарвқомат гўзал инсонлар қоматини дилкаш, жозибали қилиб яратдинг, яъни гўё ул алифни чиройли қилиб безатдинг.

Қаноатнинг далилини узлат деб белгиладинг, яна шуки “қонё” сўздан “Анқо” сўзини келтириб чиқардинг.

Навоний қайси тил билан Сени мақтасин, ахир тикан жаннат гулининг васфин қилишда соқовдир.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу газал девондаги биринчи газалнинг бевосита мантиқий давомидир. Биринчи газалда ифодаланган моддийлик ва илоҳийликнинг бирлиги (ваҳдати) ҳақидаги фикр иккинчи газалда, айтиш мумкинки, мисоллар билан тушунтирилган. Яъни Аллоҳ тажаллиси борлиқни қамраб олгани, ҳаракатга келтириб туриши, жумладан, инсон зоти, уни ўраб олган муҳит, ҳаётнинг балқиб, яшнаб туриши, товланишлар, интилиш ва талпинишлар, яратиш ва бузилишлар, муҳаббатнинг узилмас торлари-ю, азоб-нашидаси – ҳаммаси шу Тажаллиёт зухуридан эканлиги тасвирланади. Аммо бунга ҳамма ҳам идрок этмайди, ваҳдат ул- вужуднинг бу сиррини англаган одам, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини чуқурроқ англаб етади, дейди шоир.

Аллоҳ зотини ҳеч кўра олган эмас, лекин унинг сифатлари, нури бутун борлиқда мавжуд. Шу боиским, булбул гулга талпинади, гулзор ҳусну жамоли уни мафтун этади, у ўт ичида пайдо бўлган самандардай, ўзини гулзор олови ичига отади. Худди шу каби парвона ҳам айни шу илоҳий қудрат туфайли шамъ шуъласига талпинади ва оловга қўшилиб ёнади. Шу қудрат, шу куч Вомиқни Узрога, Мажнунни Лайлига, Фарҳодни Ширинга ошиқ қилиб қўйган. Чунки Узро, Лайли, Ширин жамоли – ҳар бири бир мазҳар. Яъни тажаллиёт нури акс этган нуқта, марказ. Вомиқ, Мажнун, Ширин бу нуқталарда Илоҳнинг нурини кўриб, унга беҳуд ва беқарор бўлиб талпиндилар, шу мазҳарга етишиш билан Аллоҳнинг ўзига ошиқликларини исботлайдилар, яъни сифатдан Зотга қараб борадилар. Лекин бунга покланиш ва қаноат йўли олиб боради, дейди Навоий. Зеро, қаноатнинг далили парҳез, сабру тоқатдир. Бунда сўз ўйини ҳам бор, яъни араб ёзувида “қаноат”, “қонеъ”, “анқо” сўзларининг ўзаги бир:

Бундан ташқари, “қонеъ” – тўйинган, рози деган маъноларни англатса, “Анқо” – ҳеч қачон кўзга кўринмайдиган, аммо бор бўлган афсонавий қуш номи. Ана шундай рамзларни яратган ҳам Худонинг ўзи, дейди Навоий.

Н.Комилов

3-ғазал

Эй сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи ҳуснунгда абад нуқғаси тугро.

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикрингга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки бор, ҳамдинга гўё.

Маишотайи сунъунгдурур улким, нафас ичра
Кун кўзгусин ақшом қулидин қилди мужалло.

Кун шакли юзунг сажласидин бўлди мушаккал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбид.
Ким меҳр ўтин овзидин этар ҳар нафас ифшо.

Гўёки қуяр оғзи ул ўт ҳирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.

Муҳтож Сенинг дарғаҳинга хусраву дарвеш,
Парварда Сенинг неъматинга жоҳилу доно.

Гул юзида булбул сенинг асроринга нотик,
Шамъ ўтида парвона Сенинг ҳуснунгга шайдо.

Ушшоқ аро, ё Рабки, Навоийға мақома,
Бергилки, Сенинг ҳамдинга бўлсун тили гўё.

— — V V — — V V — — V V — —
мафъулу мафойилу мафойилу мафълун
хазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Луғат

сафҳа — саҳифа	мушаккал — шаклга кирган, шаклланган
рухсор — юз	турра — зулф, соч
азал — бошланиши йўқ замон, азалий, ибтидосиз қадимийлик	мутарро — тароватли, тоза
дебоча — кириш, муқаддима, бошланиш	субҳ — тонг
абад — чексизлик, чексиз давомийлик, туганмас замон	мушаъбид — найрангбоз
ушшоқ — ошиқлар	ифшо — фош қилмоқ, ошкора этмоқ
заррот — зарралар	ҳирқат — аланга, ҳарорат, иссиқлик
зикр — номини тилга олиш, эслаш, зокир — Аллоҳ исмини тилга олиб юргувчи одам	анжум — юлдузлар
амтор — ёмғир томчилари, ёғин	обилалар — қавариқлақр, пуфакчалар
ҳамд — мақтов	гирд — атроф, айлана
машшота — пардозчи, юзни, сочни безайдиган одам	парварда — тарбияланган, парвариш қилинган
мужалло — сайқал берилган, жиёланган	асроп — сирлар
	туғро — подшоҳ фармониининг ифода белгиси, шоҳона унвон

Насрий баён

Сенинг юзинг саҳифасида азалийлик хати битилган, хуснинг китоби аввалида абадийлик муҳри — унвони мавжуд.

Борлиқдаги жами зарралар исмларингни зикр этади, ёмғирнинг ҳар қатраси ҳамдингни айтади.

Сенинг қудрату санъатинг безакчиси бир нафасда кундузнинг кўзгусини тун кули билан тозалаб жило берди (Бунда занглаган кўзгуни кул билан тозалаш назарда тутилмоқда)

Қуёшнинг шакли Сенга сажда қилиш ҳолатидан ҳосил бўлган. Туннинг сочи қаҳринг шамолидан тозаланди.

Санъатинг тонгни шундай ҳийлагар қилибдирки, у қуёш тафтини ҳар дамда оғзидан намоён қилиб туради.

Ул олов ҳароратидан гўё оғзи куйгандай атрофида

юлдузлардан сув пуфакчалари — қавариқлар пайдо бўлади.

Сенинг ҳузуринга подшо ҳам, гадо ҳам муҳтож бўлиб, интилади. Нодон ҳам, доно ҳам Сенинг неъматинг билан парвариш топади.

Гул юзига шайдо булбул Сенинг сиррингни сўзлайди, парвона ҳам шамъ шуъласига Сени деб талпинади.

Ё Раббим. Навоийга шундай мақом бергилки, Сенинг мақтовингга тили гўё бўлсин.

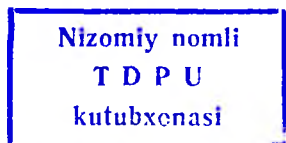
Шарҳ ва изоҳлар

Бу ҳам Навоийнинг ҳамд газалларидан. Бироқ ҳамд газаллар ичида муножот оҳангига йўғрилган ва Куръон оятлари мазмуни ўзига хос тамсил ва ташбеҳларда бўртиб ифодаланганлари ҳам бор. Келтирилган газал шундай хусусиятга эга. Чунончи, матлаъда, Аллоҳ таолонинг замон ва макондан ташқари, балки замон ва маконни қамраб олувчи, уни яратувчи азалий ва абадий Зот эканлиги, бу Зотнинг ҳусну жамоли, қудрати ва яратувчилиги (сонъ — сунъ эгаси эканлиги) таъкидланади. Шундан кейин бутун олам Аллоҳга зикр айтиши, шукроналар қилиши, кеча ва кундуз, тонг ва шом, оламу одам унга тобеълиги тараннум этилади. Улуғ шоир Худо қудратини тоза, қалбга таъсир этадиган ташбеҳ — тамсиллар воситасида таъриф этади. Чунончи, машшота (юзни пардозловчи) санъаткорлиги кундуз кўзгусини кеча кули билан тозалаб, жилолантирди, дейиш билан кеча (тун)ни кундузсиз, кунни тунсиз тасаввур қилиш қийин, зеро, Парвардигор ўзаро зидликни бир-бирига боғлиқ қилиб яратган. Бу — илоҳий ҳикмат: тунсиз кун, кундузсиз тун чиройли эмас ва бутун бўлмайди. Кундуз (қуёшнинг) мунаввар шаклини Худонинг меҳрига, тунни Унинг қаҳрига ўхшатганда ҳам, шу ҳикмат назарда тутилган.

Тонгда икки хил хислат бор: биринчидан, у қуёшнинг чиқиши, кундузнинг бошланишидан дарак берса, иккинчидан, тонг алдамчи ҳамдир, яъни баъзан кун ёришгандай бўлиб туюлса-да, аслида ҳали тун тугамаган

бўлади. Буни “ёлгон тонг” ҳам деганлар: “субҳи козиб”, “субҳи содиқ” (ёлгон тонг, чин тонг). Навоий шунга ишора қилиб тонгни найрангбоз деб айтади ва тонгни ҳар лаҳзада оғзидан олов чиқариб, одамларни алдайдиган ва айни пайтда ҳайратлантирадиган масҳарабозга ўхшатади. Яъни тонг ҳар лаҳзада Қуёш чиқишидан нишона бериб туради, демоқчи. Аммо ташбеҳ бағоят гўзал ва тоза. Навбатлаги байтда ушбу ташбеҳ яна давом эттирилган: тонгнинг отишидан олдин юлдузлар осмонда ёрқинроқ кўринади, бу гўё ўт ҳароратидан масҳарабознинг оғзи куйиб, лаблари гардишида қабариклар пайдо бўлган кабидир. Кейинги уч байтда Тангри таолонинг ризқ берувчилик, одиллик сифатлари таърифланиди ва бутун мавжудот Ундан баҳра олиб, Унга интилиши айтилади.

Н.Комилов

У- 4652/2

8-ғазал

Хар гадоким, бүрөйи фақр эрур киеват анга,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анга.

Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб муттако ҳожат анга.

Шаҳ юриб олам очар, дарвеш оламдин қочар,
Ҳам ўзунг инсоф бергилким, бу не нисбат анга.

Хар не шаҳ мақсудидур, дарвешнинг мардудидур,
Кўр не ҳимматдур мунга, не навъ эрур ҳолат анга.

Фақр кўйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мул кўрким тенг эмас туфроғ ила қиймат анга.

Шаҳ сипаҳ чекеа, фақир аҳволига етмас фўтур,
Бу вале чеқкач нафас, барбод ўлур ҳашмат анга.

Шаҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анга.

Шаҳға сидқ аҳли дамидин машъали давлат ёрур,
Меҳрдекким, субҳ анфоси очар талъат анга.

Шоҳға шаҳлиг мусалламдур, агар бўлғай мудом,
Шоҳлиг таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Мумкин эрмас шаҳлар ичра буйла ниятлиг магар
Шоҳ Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.

Шоҳлар дарवेशию, дарвешлар шоҳики бор
Шоҳлиг суврат анга, дарвешлик сийрат анга.

То шаҳу дарвеш бўлғай айлагил, ёраб, аён,
Шоҳдин хидмат бунга, дарвешдин ҳиммат анга.

Ғар Навоий сўз фақрдин эрмас деманг,
Бўлмагунча фикр шаҳдин қайда бу журъат анга.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

гадо — гадой, тиламчи
бўрө — бўйра, бордон.
фақр — 1. камбағаллик, йўқсиллик; 2. Дунёдан кечиш.
кисват — кийим, уст-бош.
зарбафт — зардан тўқилган мато (кийимлик); зарбоф, зарварақ, кимхоб.
хилъат — 1. Ҳашаматли кийим; 2. Сарпо, умуман кийим.
музаҳҳаб — зарҳад қилинган, тилла суви берилган.
муттако — суянчиқ.

таяниладиган нарса, маладкор.
мардуд — ҳайдалган, қувилган, рад этилган, номақбул.
ҳашмат — улудлик, даблама, буюк эътибор, ҳурмат.
меҳр — 1. Куёш, офтоб; 2. севги, муҳаббат, ишқ.
субҳ — тонг пайти.
анфос — нафаслар, дамлар.
мусаллам — инкор ёки қаршилик қилинмай маъқулланган; таслим бўлиш, топширилиш.

Насрий баён

“Фақирлик бўриёснни ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эҳтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи узра ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириши керак эмас. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади. Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?! Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради:

дарвешнинг ҳимматини кўргину шоҳнинг аҳволига боқ!
Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ
ҳазинасига алишгирмайди; ахир кўряпсанку уларнинг мулки
тенг эмас — шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ
билан баробар. Агар шоҳ лашкар тортса, гадонинг аҳиолига
путур етмаёди, лекин гадо оҳ урса шоҳнинг тахту тожи,
ҳашаматли саройи барбод бўлади. Шоҳ дўзах азоби
ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо
дарвешга офарин, чунки у жаннату дўзах гамидан фориғ!
Шоҳлар давлатининг чирोगи ростгўй дарвешлар нафасидан
ёнади, бу нафас гўё тонг юзини очган қуёш кабидир. Агар
шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш нияти бўлса,
шоҳлик унга муносиб ва ва барқарордир. Бунда ёй ният
шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Ғозий — Ҳусайн
Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг
дарвешини-ю дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи
кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра
дарвешдир. Эй Тангри, токи шоҳу дарвеш бэр экан,
шоҳдан дарвешга ҳизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён
айлагин. Агар Навоий фақр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу
шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса
унда бундай журъат қаерда эди”.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ғазал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит бир
баённома — дастур! Навоийнинг фикрлари салафлари —
Садъий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва, ҳатто, ўзининг
форсии газалида ифодалаган гоёларига қараганда
кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Ўзбек шоирининг
дарвешга рағбат-майли, бугина эмас, эътқод-ситганиш,
шундайгина кўриниб турибди.

9-ғазал

Ул паривашким, бұлбүмен зору сарғардон анга,
Ишқидин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анга.

Ўқларингдин дамбадам таскин топар кўнглум ўти,
Бордурур бир қатра су, гўёки ҳар пайкон анга.

Бир диловардуру кўнгулким, ҳам сипоҳи қалбида
Оҳи новак, тоза доғедур қизил қалқон анга.

Новакининг парру пайконида рангин тус эрур,
Ёки кўнглумдин чу паррон ўтди, юқмиш қон анга.

Номайи шавқум не навъ ул ойға еткой, чунки мен
Эл отин ўқур ҳасаддин ёзмадим унвон анга.

Хизрий хаттингнинг ажаб йўқ сабзу хуррам бўлмоғи,
Лаб-балаб чунки су берур чашмайи ҳайвон анга.

Эй хушо, муг кўйиким, рифъат била зийнатда бор,
Меҳр анга бир шамсаву кўк тоқидур айвон анга.

Истамиш булбул вафо гулдин, магарким жоладин
Бағри қотмиш ғунчанинг, баским эрур хандон анга.

Қилмамиш жонин фидо жононға етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анга.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

париваш — парига ўхшаш, пари каби гўзал, тасаввуфий маънода парда ичидаги хаёлий маҳбуб

саргардон — йўлини йўқотган, ҳайрон, боши айланган

пайкөн — камон ўқининг металдан қилинган ўткир учи

диловар — жасур, қаҳрамон, ботир

сипоҳ — қўшин

қалб — қўшиннинг ўртаси

новак — ўқ, камон ўқи, киприк

паррон — учиб бораётган, учаётган

ҳасад — бу ерда: рашк, қизганиш

унвон — адрес, нишон маъносида

чашмаи ҳайвон — тириклик суви булоғи. Тасаввуфий маънода илоҳий файз манбаи ва комил инсон қалби

Хизр — ҳамиша тирик, тириклик суви — обн ҳаётни ичган пайгамбар, валий зот, тасаввуфий маънода илоҳий

мужданинг сўфий кўнглига нозил бўлиши, хушхабар

сабзу хуррам — яшил, яшнаб турган майсалар

лабболаб — лиммо-лим, лиқ тўла

муғ қўйи — оғашпарастрлар кўчаси, тасаввуфий маънода пир ҳузур, ошиқ дарвешлар талпинадиган висол мақоми

шамса — иморатлар пештоқидаги нақш, қубба

кўк тоқи — осмон гўмбази

рифъат — кўтарилиш, баланд мартаба, юксаклик

зийнат — безанган, зеб берилган

яшил хат — маъшуқа юзидаги туклар, тасаввуфий маънода барзах — моддий ва руҳоний олам ўртаси, бақо чегарасини айтганлар. Ҳақ юзининг аёнлашуви, мутлақ жамолнинг пайдо бўлишини ҳам англатади

ўқ — киприк. Тасаввуфий маънода Илоҳнинг инояти. Маҳбуба азалий назарининг ошиқ қалбига нур бўлиб тушишини айтганлар.

Насрий баён

Ул парисифат соҳиб жамол мени шундай мафтун ва беҳуд қилибдики, унинг ишқида сарсонлигимга қараб, олам аҳли менга ҳайрон, мен эса ул гўзалнинг жамолига ҳайрону девонаман.

Ёки: парда ичидаги ул руҳоний (хаёлий) гўзал ишқида шундай овораманки, олам бу аҳволимга ҳайрону мен эса, Унга ҳайронман.

Эй гўзал пари, киприкларинг ўқидан (ёки ул илоҳий назарнинг қалбимга тушишидан) кўнглим ўти пасайди, чунки ўқинг учидаги темир тиг гўё қатра сувдай бу оловни ўчиради.

Кўнгли шундай бир баҳодирки, ғам лашкари ўртасига ҳужум қилганда, унинг оҳи ўқдай бўлса, янги яраси — доғи қизил рангли қалқон кабидир.

Ёр ўқи (киприги)нинг патлари ва темирдан қилинган учи рангли тус олган, балки бу ўқ юрагимни тешиб учиб ўтганда оққан қон унга юқмишдир?

Ишқ шавқида ёзган мактубим ул гўзал парига қандай қилиб етсинки, мен одамлар ул пари исмини ўқиб, хабардор бўлмасин деган фикр билан мактуб устига нишони — отини ёзмадим.

Сенинг Хизрдай абадий ҳаёт нишонаси бўлган тукларингнинг яшнаб туриши ажаб эмас, чунки ҳаёт булоғи уни тириклик суви билан суғориб турибди.

Муглар кўчаси (пири комил ҳузур) қандай яхши, унинг мартаба ва ҳашамати шундай баландки, гўё Куёш унинг пештоқидаги чиройли қубба, осмон гумбази эса бир айвондай гап.

Булбул гулдан вафо — боқийлик истагани қизиқ ёки жала ёғавериб, гунчанинг бағри қотиб қолганидан, булбулга бу хандон гулдай кўриниб, абадийлик нишонасидай туюлгандир?

Жонини фидо қилмаган одам Жононга етмайди, деганлар, шу боис эй Навоий, ушбу сўзнинг маъносидан келиб чиқиб, юз жоним бўлса ҳам бари Ёрга фидо бўлсин дейман.

Шарҳ ва изоҳлар

Ушбу ғазал Алишер Навоийнинг ошиқона ғазаллари сирасига киради. Аммо бу ерда ошиқоналик билан орифоналик муайян маънода қоришиб кетган. Зеро, “ошиқона” дегани ишқ-муҳаббат завқи ва изтироблари, ёр жамоли васфи ва бу жамолга етишишга интилувчи кўнгил кечинмалари ҳиссиёти, ҳаяжон ва талпиниш-ларини тасвирловчи лирик асардир. Муҳаббат бир вақтнинг ўзида ҳам олам ва одам гўзаллиги, ҳам илоҳий Ёр жамолига қаратилган бўлиши мумкин. Гарчи орифона фалсафада моддий оламни мажоз, Мутлақ руҳни ҳақиқат (ҳақиқий мавжудлик) деб ажратилган бўлса-да, аммо бу икки тушунча батамом бир-бирига зид деб қаралмаган. Аксинча, мажозий олам тасвиридан мақсад Ҳақиқатни чуқурроқ англаш, Уни инсонга яқинроқ қилиб тасаввур этиш кўзда тутилган. Ҳазрат Навоий тили билан айтганда, “айни ҳақиқатдир мажоз”. Бундай қараш ваҳдат ул-вужуд таълимоти моҳиятидан келиб чиқади. Негаки бу таълимотга кўра, Мутлақ руҳ (Парвардигор) ҳам-ма ерда мавжуд. Олам гўзаллиги, ҳаётнинг нашъу намоси, жумла-дан, инсоннинг зоҳирий ва ботиний гўзаллиги, камолоти ҳам шу Мутлақ руҳ туфайли ва унинг ҳикмати, файзу таровати натижасидир. Шу боис гўзал инсон (у чиройли аёл, навқирон йигит, қалби дониш ва кароматга лиммо-лим мўйсафид бўлиши мумкин)га муҳаббат орқали илоҳий қудрат кашф этилади. Буни бошқа ғазаллар шарҳида ҳам кўриш мумкин¹.

Келтирилган ғазалда ҳам мана шундай тасвир усули қўлланилган (Навоийнинг кўпчилик ғазалларида буни мушоҳада этиш мумкин). Яъни ошиқ соҳибжамол инсонни кўриб, унинг ҳусну жамолига мафтун бўлганидан девонадай бўлиб қолади, одамлар ошиқнинг бу аҳволига ҳайрон. Албатта, бу тасвирда анъанавийлик йўқ эмас, бироқ тоза ва завқу шавқ кўзгатадиган ташбеҳлар уни жонлантиради. Ошиқнинг беҳуду шайдолигига сабаб ёр киприги-дир (нозли қараши, карашма). Киприк камон ўқиға ўхшатирилган, бу ўқ

тўғри ошиқ юрагига бориб тегади, демак, маъшуқа ошиққа эътибор қилган, унга назар ташлаган. Ана шу назар бир томондан, ошиқни хурсанд этган бўлса, иккинчи томондан изтироб ва азоб ўтига гирифтор этган. Ошиқ шунинг учун ҳам маъшуқа жамолига ҳайрон бўлиб, қалбида ишқ олови ёнса-да, аммо унинг киприклари қалбига тегиб, бу ўтни ўчиради, чунки ўқнинг учи темирдан, темир эса сувга ўхшайди, дейди шоир. Шундан кейин бу ўққа бардош берган қўнғилнинг яралари, бу яралардан оққан қизил қонлар тасвирланган. Ҳазалда ёр юзининг туклари Хизр кийими ранги (Хизр ҳар доим яшил либос билан тасаввур қилинади, чунки у абадий ҳаёт рамзи) ва майсазорга ўхшатилган. Бу — ошиққа ҳаёт бағишлай-диган баҳорий ранг ва илоҳий булоқ кабилдир. Бу ўринда рамзийлик ва реаллик, илоҳийлик ва моддийлик бир-бирини тўлдириб, бири иккинчисини изоҳлаб, ажойиб лавҳа тасвирини вужудга келтирган. Ушбу байтдан кейин келадиган байт ҳам олдинги байт мазмунини лавом эттириб, пири комил ҳузурдаги маънавий мулоқот таърифига бағишланган ва булбулга ўхшаб зоҳирий — ўткинчи гўзалликка эмас, балки ҳақиқий Моҳиятга ошиқ бўлиш, бу Моҳиятни англаш, идрок этишга даъват этароқ. Навоий бунинг мушкуллигини ҳам Ҳазал мақтаида қайд этади: жонни фидо этмагунча Жононага етиш мумкин эмас.

Н.Комилов

¹ Умуман мумтоз шеърятда ҳақиқат ва мажоз тасвири бир қанча олимларимиз ижодида, жумладан, проф. М.Имомназаров, С.Олимов, К.Муллахўжаева тадқиқотларида яхши ўрганилган.

15-Ғазал

Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга?!
Бахти гумраҳдин қачон бу қисса бовардур манга?!

Ҳақ тануқдурким, тирикликдин манга сенсен мурод.
Йўқса оламнинг йўқу бори баробардур манга.

Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб
Гар насиб эмди ўшул поқиза гавҳардур манга.

Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,
Кўзию оғзи бугун бодому шаккардур манга.

Ою хуршидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам
Ҳамдам ул ой чеҳралиғ хуршидпайкардур манга.

Сарвни ўртаб, суманни елга бер, эй боғбон,
Ким бугун ҳамсуҳбат ул сарви суманбардур манга.

Қурқарам ҳирмон саҳобин ёлмағай фаҳм этса чарх,
Ким шабистон меҳр шамъидин мунаввардур манга.

Эй Навоий, ҳеч билмонким топибмен васлини,
Ё магарким жумлайи олам мусахҳардур манга?

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

васл — боғланиш. етишиш, кўшилиш, учрашув	тануқ — гувоҳ
гумраҳ — йўлини йўқотган, овора, адашган	ғаввос — денгиз тубига шўнгиб, гавҳар изловчи, сувга шунғийдган одам
бовар — ишониш	гавҳар — денгиз тубида

садаф ичида пайдо бўладиган
қимматбаҳо минерал тош

хуршид — офтоб, қуёш

хуршидпайкар — куриниши,
қадду қомати қуёшдай нурли
гўзал

сарв — қишин-ёзин яшнаб
туралиган, тик ўсадиган, игна
баргли чиройли дарахт

суман — ёсуман, оқ рангли,

хушбўй гул

ҳирмон — маҳрумлик,
ноумидлик, бенасиб қолиш

саҳоб — булут
шабистон — ишратхона,
ҳарам, тунги баҳм хонаси

меҳр — офтоб, қуёш

мусаххар — тасарруфга
олинган, мағлуб этилган,
эгалланган

Насрий баён

Сен билан учрашиш, сенга етишиш менга муяссар
бўлармикин, бу афсонанинг ҳақиқатга айланишига кўзим
етмайди, чунки бахтим қора, йўлдан адашганман.

Тириклигимдан мақсад — муродим сен эканига Ҳақ таоло
гувоҳ, шу умид бўлмаса, менга оламнинг йўқу бори
баробардир.

Эй кўнгул, васл уммонининг гаввоси бўлибман, ажаб
эмаски ўша поқиза гавҳар — ёрим дийдори менга насиб этса.

Висол базми ичида хурсандчилик бодасини нега
ичмайинки, бугун ёрнинг кўзи бодом каби, оғзи эса
шакардай бўлиб, лаззат бағишламоқда.

Эй осмон, ой билан офтобингни йиғиштириб ол, негаки
бу дам менга ул юз ойдаи, қомати қуёшдай гўзалим
йўлдошдир.

Эй боғбон, боғингдаги чиройли сарв дарахтию хушбўй
ёсуман гулини совуриб ташла. Чунки ул сарв қоматли,
суманбар соҳибжамол ёрим ҳамсуҳбатимдир.

Қоронги тун ул гўзал чехраси шамъидин нурафшондир,
фалак мабодо маҳрумлик булутини юбориб, шамъимни
беркитмаса, деб кўрқаман.

Эй Навоий, ёр васлини топганманми — йўқми, ҳеч
билолмадим, ёки бутун олам тасарруфимга кирганмикин?
(ва шу боис васлини сезмаяпманми?)

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазалида муайян кечинма, ошиқнинг бирор ҳолати тасвирга олинади. Шунга яраша ташбеҳ, тамсил танланади. Олдинги ғазалда ёр назаридан ҳосил бўладиган кечинмалар куйлангани учун кийрик ва карашмали қараш тимсоли — камон ўқи марказий тамсил бўлган бўлса, бу ғазалда ёр дийдорига етишиш умиди тасвирлангани боис васл, висол сўзлари марказий образ — тамсил қилиб олинган. Матлаъда васлга етишиш илинжи, ёр эътиборига тушиш армони қаламга олинади, ошиқ маъшуқага “мен шунга лойиқманми, кошки лойиқ бўлсайдим” деган ўкинчли оҳ чекади. Иккинчи байтда ёрга садоқат, ишқнинг кучи тилга олиниб, ошиқнинг бутун дунёси, ҳаётдан, яшашдан мақсади ёр висолга етишиш экани айтилади, бу бир аҳду паймондай жаранглайди, зеро, ошиқ; бу ниятимга Аллоҳнинг ўзи гувоҳ дея қасам ичгандай ишонтиради бизни. Шундан кейин васл гавҳарини топиш йўлидаги талпиниш ва қувончлар тасвирга олинади. Шоир ўз лирик қаҳрамонининг идеаллари, орзуларини, янги-янги ташбеҳлар билан жонлантириб боради: у васлдан сархуш, осмондаги ою қуёш унга писанд эмас, чунки ёнида тенгсиз соҳибжамол ёри бор, ердаги сарву суман ҳам бу гўзал олдида хира ва беқадр. Ана шундай висол базмининг давом этишини истайди шоир, аммо ғазал мақтаида буларнинг бари хомхаёл экани, ёр васлини топибдими - йўқми — ноаниқ экани, дунёни эгалласа ҳам балки бу васл муяссар бўлиши даргумон эканини бир армон билан қайд этиб кетади.

Н.Комилов

16-Ғазал

Кўргати ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Мен қачон дедим: вафо қилгил, манга зулм айладинг,
Сен қачон дединг: фидо бўлгил манга, бўлдум санга.

Қай пари пайкарга дерсен: телба бўлдум бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил манга, бўлдум санга.

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, аввора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мулом,
Соқиде, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Ғусса чангиндин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

— V — — — V — — — V — — — V — —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

мубтало — боғланган,
гирифтор, шайдо, ғамга
ботган

пайкар — сурат, ҳайкал,
ғусса, жисм

Жоми Жам — Жамшид
жоми. *Биринчи ғазалдаги*
изоҳга Қаранг

Хизр суйи — *тўққизинчи*
ғазал изоҳига Қаранг

жоҳ — мансаб
ғусса — ғам, ғусса чанги
— ғам чолғуси, ғам-алам
куйини таратган чанг
наво — а) куй; 2) бойлик,
бутунлик, гармония. Бенаво
— номукаммал, қашшоқ,
ғариб
ушшоқ — ошиқлар

Насрий баён

Хуснингни кўрай деб сенга зору асир бўлиб қолдим. Сенга ошно бўлган куним қандай балолли кун экан?

Сендин кўнгил узай деб ҳар қанча уринмайин, лекин кун-кундан баттарроқ сенга боғланиб қолдим.

Мен қачон сенга: менга вафо қил, деб айтдимки, менга устма-уст зулм қилмоқдасан, сен қачон менга фидо бўлгил дедингки, сенга фидо бўлмадим?

Қайси пари қоматли гўзалга бу хилда ошиқи девона бўлдинг, деб сўрайсан. Эй пари қоматлигим, манга не жабру жафо қилсанг ҳам розиман, чунки сени севиб, девонанг бўлиб қолдим.

Эй кўнгил, улуғлар. донолар насиҳатига мен қулоқ солмадим, энди сен ҳам овора бўладиган бўлдинг, бошимдаги юз бало етмагандек, сен ҳам бир бало бўлдинг (ёки мен сенга бир бало бўлдим).

Жамшид жомидаги май — васл сархушлиги ва абадий ҳаёт рамзи Хизр сўйи насибам бўлсин десанг, мансабдан кечиб, дарвеш бўл.

Навоийдек сен маҳбубага асиру бенаво бўлмагунча ошиқлар орасида ишқ алами куйини эшитмадим.

Шарҳ ва изоҳлар

Навоийнинг ушбу ғазали анча машҳур, хонандаларимиз уни қўшиқ қилиб куйлайдилар. Ғазал муҳаббат мавзуида бўлиб, ошиқ ва маъшуқа орасидаги айтишув (диалог)га асосланган: маъшуқа ноз-фироқ кўргизади, ошиқни қийнайди. Ошиқ эса буни писанд қилмай, ҳамма балолар, жабр-зулмга чидайди ва ишқида содиқ эканини исботлаб бораверади. Ғазал матлайдан бошлаб ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанграбодай тортиб, тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча телбаларча унга интилиши тасвирланади. Шунга яраша мубтало, жафо, вафо, бало, фидо, телба сўзлари

иштирокидаги байтларда икки хил ҳарактер, яъни нозу карашмали маъшуқа ва қийноқлар гирдобида қолган умидвор ошиқ образлари яратилган. Олтинчи байт газалда мазмунан алоҳида ажралиб туради. Албатта, бу байт ҳам аввалги байтлар билан боғланган. Аммо бунда шоир муҳаббат мавзудидаги ушбу газал ҳам орифона маънога эга эканлини таъкидлаб ўтгандай бўлади. Чунончи, Жамшид жоми ва Хизр суйи (оби ҳаёт) – бу пири комил қалби, бу қалб Аллоҳ нури билан мунаввар. Навоий дейдики, агар мансабу давлатни тарк этиб, дарвеш бўлсам, ана шу абадий илоҳий файз насибам бўлади. Соқий деганга ҳам пири комил, ҳам ёри азиз, маъшуқа назарда тутилади. Яъни соқий – пирга этишиб, ишқ нурига фарқ бўлиш учун дарвеш бўлиш керак. Охириги байт ҳам шунга боғлаб юборилган.

Н.Комилов

Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро,
Ахтари саъде ҳилол ичра кезар гардун аро.

Англамон: Жайхунда ул ой кема бирла сайр этар,
Ё ҳилолу меҳр аксин эл кўрар Жайхун аро.

Кемадин ҳар дам чиқиб рангин су кўзум қонидек,
Анда ёр андоқки мардум дидайи пурхун аро.

Борғил, эй Мажнунки, ул ой заврақидек тез эмас
Жўнгким. Лайло аморийсин чекар ҳомун аро.

Олма хум гирдобидин бир лаҳза соғар заврақин,
Баҳри гамдин истасанг махлас бу даҳри дун аро.

Баҳр мавжидин мушавваш бўлмасун деб хотиринг,
Мавж урар юз баҳри ғам бу хотири маҳзун аро.

Дур бўлур баҳр ичра пинҳон, назмидин шаҳ мадҳида
Баҳр ёшурмиш, Навоий, ҳар дури макнун аро.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

заврақ – қайиқ
Жайхун – Амударё
ахтари саъд – бахт юлдузи
ҳилол – янги ой
гардун – чархи фалак, осмон
меҳр – қуёш
мардум – одамлар, бу ерда
кўз қорачиғи

пурхун – қонга тўла, қонли
жўнг – кема
амора – одам ташиш учун
туяга ортиладиган кажава
ҳомун – саҳро, чўл
соғар – шароб ичадиган
коса, пиёла, қадаҳ
махлас – халослик, қутулиш

дахри дун — пасткаш, ярамас
дунё

мушавваш — паришон,
ташвишли, беором

махзун — гамли, ташвишли

макнун — яширин, дурри

макнун — садаф ичидаги
марварид

Насрий баён

Қуёшдай юзи порлоқ ул гўзал Амударёда қайиқ ичида сайл қилмоқда деманг, балки гўё янги ой ўроғи ўртасида осмонни кезаётган бахт юлдузи деб айтинг.

Амударёда ул ой кема ичида сайр этаётгани ёки одамлар янги ой билан қуёш аксини дарёда кўрмоқдаларми, билмай қолдим.

Кемадан ҳар дамда рангли суюқлик — қизил шароб менинг ҳижронда оқаётган қонли кўз ёшимдай оқаёттир. Кемадаги ёр (шу боис) қонли кўз ичидаги қорачиққа ўхшайди.

Эй Мажнун, нари бор, ахир кажавасига Лайли ўтирган туянинг суръати ул отнинг кемаси (қайиғи)дай тез эмас.

Бу пасткаш дунё гами денгизидан қутилмоқчи бўлсанг хумнинг гирдобидан бир лаҳза қайиқ мисоли май косасини олма.

Ушбу денгиз (гам денгизи)дан сенинг хотиринг паришон бўлмасин деб бу ҳазин ва гамли дилимда юз денгиз гами тўлқинланади.

Дур денгиз тубида яширингандай, шоҳ мақтовидаги Навоийнинг назмини денгиз ҳар бир яширин гавҳар ичига беркитмиш.

Шарҳ ва изоҳлар

Етти байтли мазкур газални икки қисмга ажратиш мумкин: а) 1-4- ва б) 5-7-байтлар. Аввалги қисм байтларда маҳбубанинг Жайҳун (Амударё)да кемада сайру саёҳати тасвирланган. Дарёдаги кема (қайиқ) ва унда ўтирган маҳбуба осмонда сайр этадиган ҳилол ва ёрқин бахт юлдузига ўхшатишган. Ҳоят чиройли ташбеҳ! Бу Навоий ҳаёлотли, бадий санъаткорлигининг мўъжизаларидан

биридир. Лайли минган туянинг сахро кемасига ўшатилиши ҳам жозибали. Зотан, туяни сахро кемаси дейиш халқ орасида машҳур. Лекин Навоийнинг мақсади фақат туяни сахро кемасига ўшатиш эмас, балки дарёда кемада сайр қилаётган ёрининг Лайлидан гўзалроқ экани, ҳатто кеманинг суръати карвондан тезроқ эканини таъкидлаш бўлган.

Ҳазалнинг иккинчи қисмида шоир завқли ташбеҳлар тасвиридан бирданига андуҳли оҳангга ўтади ва денгиз, тўлқин, қайиқ, гирдоб сўзларини ошиқнинг изтиробли кечинмаларини ифодалашда қўллайди. Афтидан, дарёда сайр этаётган ёрга етишиш дарди ошиқни қийнаб, умр, дунё, ҳаёт ҳақида ўйлашга мажбур этгандай бўлади ва май сақланадиган идиш — хумни денгизга, пиёлани эса қайиққа ўшатиб, дунё ғамидан халос бўлишнинг бирдан-бир йўли шу майдан ичиб, ҳамма ғамни унутишга чорлайди. Албатта, май, хум, соғар бу ерда тасаввуфий маънога эга, яъни: май — илоҳий ишқ, тажалли — ёт нуридан баҳра олиб, ҳол мақомига эришиш, хум — илоҳий тажаллий манбаи, орифи комил қўнгли, соғар — шу нурдан баҳра олиш, мушоҳадага берилиш илоҳий насиба.

Шоир қаҳрамони ана шу насибага интилиб, юз ғам денгизи дуч келса ҳам рози бўлишга тайёр.

Хўш, бу қисмлардаги ғоялар орасида қандай боғланиш бор? Боғланиш шуки, биринчи қисмда зоҳирий ҳаёт гўзаллиги шавқу завқи тасвирланган бўлса, иккинчи қисмда ботиний ҳаётга ташналик акс этган. Аслида ҳар икки жиҳат ҳам бир-бирига боғлиқ. Мажоз — ҳақиқат, ҳақиқат — мажоз бўлгач, зоҳирдан ботинга ва ботиндан зоҳирга қараб бориш ҳам мантиқий ҳолдир.

Н.Комилов

Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким санинг шавқингни парво айласа.

Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Ғайр зикрин ошкоро қилса, лол ўлеун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.

Рашқдин жонимға ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Боғ аро ногаҳ хиром ул сарви раъно айласа.

Йўқ огиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Ғар қуёш ҳар заррасидин бир Масиҳо айласа.

Офият жонимға етти, эй хуш ул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла ҳаробот ичра расво айласа.

Келтурунг дафъи жунунимға парихон, йўқ, табиб
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни шайдо айласа.

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Даҳр шўҳига, Навоний, сайд бўлма нечаким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

гайр -- ўзга, бегона дунё
парво — эътибор
таманно — орзу
навмид — ноумид
сарви раъно — гўзал қоматли маҳбуба
нукта — сўз, ҳикматли сўз
маҳванг — ой юзли, ойдай
офият — тинчлик
муг — оташпараст руҳоний.
тасаввуфий маънода ориф инсон
ҳаробот — ҳароб бўлган жой.
тасаввуфий. маънода. пири комил ҳузур

жунун — девоналик.
жиннилик ларди
парихон — афсунгар,
дуохон, азойимхон
ансаб — энг муносиб,
лойиқроқ
осор — асарлар, белгилар,
излар, нишонлар
аҳли сидқ — валий инсонлар
ифшо — фош қилинган,
очилган, ошқора узор — юз
мутарро — тозаланган
даҳр шўхи — дунё гўзали,
дунё безаги, ҳаёт
сайд — ов

Насрий баён

Сендан ўзгага эътибор қилса, кўнглим ўртаниб ёнсин, сенинг шавқингни пайдо қилган бошқа кўнгиллар ҳам ўртансин.

Бошқа маҳбубалар васлини истасам, ноумид бўлай, Сенинг васлингни тилаган ҳар бир киши ҳам шундай бўлсин.

Агар ўзгаларнинг ҳусну жамолига маҳлиё бўлиб қарасам, кўзим чиқсин, сенинг ҳуснингни тамошо айлаган бошқа кўз ҳам оқиб тушсин.

Сендан бошқанинг номини айтсам, тилим тутилсин, номингни зикр этган бошқа тил ҳам шундай бўлсин.

Агар ул раъно қоматли нигорим боғ аро сайр айласа, нарғисдай чироқли кўзлари рашқдан жонимга шуъладай бўлиб ёндиради.

Кўёш ҳар заррасидан бир Исо яратса ҳам у менинг тор оғизли (оғзи кўринмайдиган) ой юзли гўзалимдай бўлолмайди.

Хурсандман ул пири комилданки, бир қадаҳ май тутиб (илоҳий муждадан баҳраманд этиб), ўз ҳузурда бехуду маст этди ва жонимга роҳат, осойишталик бағишлади.

Девоналигимни даволаш учун дуохон ё табиб келтиринг, чунки кимники бир пари пайкар гўзал шайдо айлаган бўлса, унга шу муносибдир.

Агар сидқ аҳли — вали инсонлар кўнгли Унинг меҳрини қош этса, осмон тонг ёғдуси каби ўз нуруни бир лаҳза қўймай тўкаверди.

Тун ҳар қанча зулфини тозалаб, ҳуш бўй таратиб, кундуз юзига ёпса ҳам, эй Навоий, дунё гўзалига ов бўлма.

Шарҳ ва изоҳлар

Навоийнинг ушбу ғазалини рашкнома деса ҳам бўлади. Ошиқнинг ўз маъшуқасига ишқи шунчалик кучлики, у ҳеч кимни унга яқинлаштиргиси келмайди, иложи бўлсаю, маҳбубасини барча ғайр ва бегона кишилардан яширса, ҳеч ким у ҳақда гапирмаса, ҳатто номини тилига олмаса. Шу боис ҳар бир байт бир илтижоли қасамдай жаранглайди, яъни ошиқнинг ўзи ҳам ёрдан ўзгага боқмасликка онт ичади. Ҳа, ҳақиқий муҳаббат ана шундай, у фақат севган ёр васфини талаб қилади, ўз ёрини барчадан устун деб билиб, бутун вужуди, фикру ўйи билан ёр ёди билан яшаб, унга талпинади. Рашк ва қизганиш, ахир, муҳаббат кучидан нишона. Севмаган одамда рашк бўлмайди.

Аmmo Навоий, ҳар галгидай, бу ғазалда ҳам яна ошиқона ҳиссиётлар тасвирдан орифона фикрлар баёнига ўтади, бошқача айтганда муддаоси пири комил ҳузурни эканини қайд этиб ғазални яқунлайди.

Н.Комилов

27-Ғазал

Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса,
Марҳам ар йўқтур кўнгулга, ништар ҳам бўлмаса.

Олам аҳлидин агар йўқтур жигаргун соғаре,
Кошки юз минг қадаҳ хуни жигар ҳам бўлмаса.

Маҳвашеким бўлмагай васлидин уммиди ҳаёт,
Хуштурурким жонга ҳажридин хатар ҳам бўлмаса.

Бедилеким беҳабар тушгай биров ҳижрониға
Не балодур гаҳ-гаҳе андин хабар ҳам бўлмаса.

Соқийё, неткай мени ул навъ қилсанг мастким,
Ақлу ҳушимдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса,

Ким тузай мастона шоҳи Ғозий афсофида савт,
Бу кўнгул гар бўлса ўз ҳолида, гар ҳам бўлмаса.

Эй Навоий, сен чекарсен оҳ, лекин яхшидур
Ул парининг зулфи бу ел бирла дарҳам бўлмаса.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

нафъ - фойда
марҳам — малҳам, дори,
даво
ништар — тиг, жарроҳлик
тиги, найза
жигаргун — жигарранг,
қон рангига ўхшаш
соғар — 7-ғазал шарҳига
Қаранг

хуни жигар — жигар қони
соқий- 1-ғазал шарҳига
Қаранг
авсоф — таъриф-тавсиф,
мақтовлар
савт — куй, оҳанг
дарҳам — паришон
бўлган, ёйилган, чирмашган

Насрий баён

Замона аҳлидин фойда етмайди, аммо қани эди зарар ҳам етмаса; дил дардига малҳам қўймаслар, лекин кошкийди ханжар ҳам санчиб турмасалар.

Қизил шароб тўлдирилган коса тутмайдилар, лекин қани эди жигарни қон этувчи юз минг азоблари ҳам бўлмаса.

Ул маҳвашки, васлига етиб, ҳаёт гаштин суриш муяссар эмас, лекин айрилиғу ҳижронидан жонга хабар етмаса ҳам яхши бўларди.

Бир гўзал ишқиға дил бериб, ўзидан беҳабар бўлиб қолган ошиқи зорнинг аҳволидан ҳам ҳар замон хабар бўлмаса, қандай мусибат.

Эй соқий, мени боданг бирла шундай маст қилгилки, ақлу хушимдан бирор нишона қолмасин.

Балки кўнгил ўз ҳолида бўлса ёхуд беҳол бўлса ҳам Шоҳи Ғозий Ҳусайн Бойқаро таърифида бир куй яратайким, олам қойил қолсин.

Эй Навоий, сен оҳ чекасан, аммо ул паризоднинг зулфи оҳингнинг ели билан чирмашиб, ёйилиб кетмаган бўлса яхши бўларди.

Шарҳ ва изоҳлар

Ушбу ғазал маълум даражада Навоийнинг ҳасби ҳолини ифодалай, улуғ шоирнинг атрофидаги замондошларидан зада бўлган кўнглининг дарди ифодаланган. Шу боис дастлабки байтларда нола ва норозилик оҳанги балқиб намоён бўлади. Жафокорлик, нозик қалбларга ништар санчиш фақат Навоий яшаган давр кишиларига хос эмас эди. Ҳамма замонларда ҳам софдил, беғараз инсонлар, айниқса, Навоий каби буюк шоир ва мутафаккирларни атрофидагилар кўролмаган, ҳасад қилиб, зиён етказиш, таъбини хира этиш пайида бўлганлар. Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”, “Ҳайрат ул-аброр” асарларида, бир қанча лирик асарларида замона аҳлидан нолиши шундан. “Кимгаким бир

вафо қилдим жуз жафосини топмадим”, деб нолийди ва афсус чекади шоир. Навоий юзлаб одамларга меҳру мурувват кўргизди, тарбиялади, ўқитди, ҳожатини чиқарди, аммо уларнинг аксари бунинг эвазига шоир шаънига доғ туширдилар, бевафолик қилдилар. Ана шуларнинг ҳаммаси бир улуг Дард бўлиб, Навоий юрагини эзарди ва шеърларига кўчарди. Кошки бу одамлар вафо қилмасалар ҳам, жафоу жабр кўргазмасалар ёки ишқ аҳдининг насибаси шумикин. Ана шу дард уни дунёдан зада қилиб, ҳароботга, идеаллар, эзгу хаёллар огушига етаклаган.

Яна бир муҳим ишора шуки, шоир ана шу кайфиятда султон Ҳусайн Бойқаро васфини тилга олади, унинг дийдорини қўмсайди. Демак, Султон Ҳусайн Бойқаро нафақат шоҳ, мамлакат ва миллат сардори, балки Навоий каби дили Дардга тўла инсонларнинг маънавий ҳамдарди, таскин ва тамкин берувчиси бўлган. Зеро, пок дил пок дилга талпинади.

Н.Комилов

28-Ғазал

На хуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда,
Кўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим кулоғинда.

Даме васл ичра волатиғ била рухсорим эғнида.
Яна бир дам ниёзу ажз ила бошим аёғинда.

Тутуб гоҳе занахдонин мукаррар айласам бот-бот,
Кўруб гуллар очилгон бодадин рухсори боғинда.

Шимиб ютсам гаҳе ҳайвон суйидек завқдин, кўргоч
Тарашшуҳ бодадин гул яфроғи янглиғ дудоғинда.

Гаҳи кўз суртаримда, йўқса ҳар ён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар киби симин сақоғинда.

Гаҳи бехудлуғумдин сесканиб тутсам адаб расми,
Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда.

Не келса тонгла келсин, бир тун усрук ётса ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хирманин тортиб кучоғинда.

Қачон даврон манга бир бўйла ишратни раво кўргай,
Ки ўргатмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда.

Навоий, сен киму ишрат майи билмасмусенким, ит
Агар қон ичса ҳам боши керактур ўз ялоғинда.

V — — — V — — — V — — — V — — —
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
ҳазажи мусаммани солим

Луғат

вола — мафтун, шайдо,
воло — баланд мартаба

ниёз — талабгорлик,
эхтиёж, илтижо

ажз — ожизлик

занахдон — ияк, жағ,
сақоқ. Тасаввуфий маънода
маҳбуб лутфи

мукаррар — такрор,
қайта-қайта

бода — ичимлик, май.
Тасаввуфий маънода плоҳий
нусрат ва ишқ

рухсор — юз

хайвон суйи — Хизр ичган
абдий тириклик суви

тарашшуҳ — суюқликнинг
сизиб чиқиши, намоён
бўлиши

дудог — лаб

сиймин сақоқ — кумушдай
ияк

ифрот — ҳаддан ошиш,
чегарадан чиқиш

ялоғ — итлар овқат
ейдиган идиш, ялоқ

усрук — маст, сархуш

Насрий баён

Иккаламиз васл богида дийдор кўришишдан, ишқ галабасидан шоду хуррам, оламни унутиб беҳуд бўлсак, кўлим ёрнинг бўйнидаю, оғзим қулоғида бўлса, қандай яхши бўларди.

(Шунда) бир нафас васл шайдолиги ичра юзимни эгнига суртиб, яна бир нафас илтижо билан унинг оёғига бошимни қўйсам эди.

Гоҳида иягини тутиб қайта-қайта силасам ва шароб таъсирида юзи гулшанида очилган гулларни кўриб завқлансам.

Гоҳида гул япрогига ўхшаш лабларини ишқ завқидан Хизр ичган тириклик сувини ичгандай шимиб ютсам.

Гоҳида шодлигимдан оққан кўз ёшларим кумушдай иягига шабнам қатрасидай томганини кўруб, яна завқим тошса.

Гоҳида шавқиму завқим ошганидан одоб қоидасидан чиқиб, белидан кучоқлаб олганимда сесканиб кетсам.

Қиёмат куни нима бўлса бўлар, киши гул очилган баҳор айёмида бир гул хирмани — жононани қучоғига олиб бир кеча бўлса ҳам, беҳуду маст бўлиб ётса яхшидир.

Даврон менга қачон шундай ишратни раво кўрар экан, мени васл хурсандлигига эмас, айрилиқ дарду доғини чекишга ўргатди.

Эй Навоий, сен киму васл майининг ишратини суриш қайда. Ахир билмайсанки, ит қон ичса ҳам бошини ўз ялогидан кўтармайди.

Шарҳ ва изохлар

Бу асарда Навоий лирик қаҳрамони орзуларининг ажойиб тасвири келтирилган. Аммо ана шу хаёлий лавҳаларни шоир реал ва ниҳоят жозибали, жонли гавдалантира олган. Бир-бирига муштоқ севишганларнинг васл боғидаги учрашуви, бир-бири дийдоридан лаззатланиши, ошиқнинг нозик, баъзан эса ўзини тутолмай қилган “қўполроқ” хатти-ҳаракати ўқувчига кучли завқ берадиган даражада таъсирчан, жонли тасвир этилган. Ошиқ ёрининг бўйнига қўлини кўйиб, қулоғига муҳаббатдан сўзламоқда, яна бир лаҳзадан кейин белини қучади, юзларини силайди, лабларидан ўпади, кўзларини ёр юзига суртади. Бу муҳаббатнинг ғалабаси, ширин висол дамларининг нозик ҳолатларини дилкаш ва эсда қоладиган деталлар билан тасвирлаш санъати, Навоий лирик маҳоратининг дурдона намунаси. Тўққиз байтлик газалнинг етти байтида севишган қалбларнинг мулоқоти ва бундан роҳатланиши, ажиб инсоний кечинмалар худди буюк бир рассом чизгандай бадий сўз воситасида етти хил ҳолатда кўрсатиб берилган.

Бироқ сакқизинчи байтга келганда, бу тасвир Навоий хаёлининг маҳсули экани маълум бўлади. Шоир бир ўкинч билан: қани эди, замону даврон менга ҳам шундай бир васл дамларини насиб этсайди, ёр васлидан лаззатланиш бир кеча бўлса ҳам бир умрга татиғулик, умргагина эмас, икки дунёга арзиғулик ва қиёмат куни нима жазо бўлса

ҳам, аммо ана шундай висол оқшомидан воз кечмас эдим, деган Хайёмона фикрни баён этади. Бироқ ана шундай ширин дамлар Навоийга ўхшаганларга насиб этиши мумкин эмас, у “ишрат майидан” маҳрумлигини ғазал мақтаида аламли тарзда қистириб кетади.

Ўқувчиларда бу ғазалдаги тасвирларда орифона маънолар ҳам борми, деган савол туғилиши мумкин. Зеро, агар бода деганда илоҳий файз нусрати ва ишқ назарда тутиладиган ниёз Аллоҳга талабгорлик, мастлик, усрук - пир сўзидан сархушликни англатадиган бўлса, шу каби васл, занахдон, лаб (дудоқ), бел, ҳайвон суви каби сўз ва иборалар кўпинча тасаввуфий маънога эга бўлса, унда ғазалдаги тасвирда сўфиёна маъно назарда тутилган эмасми?

Албатта, Навоий бу ғазалида ҳам тасаввуфий маъно бор. Бу ҳаёлий ҳолатларни пирни комилга интилган талабгор кишининг руҳий кечинмалари билан қиёслаш мумкин. Аммо, камина назарида ғазалда дунёвий севги тасвири устунроқ ва умуман олганда эса, юқорида кўрганимиздай, Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалларида ҳам орифона маънолар акс эттирилган ва бу “мажоз усулида” ижод қилувчи шоирларда бир усул, анъана эди.

Н.Комилов

74-Ғазал

Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрга ул навъким оби ҳаёт.

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали,
Шишаедурким, анинг ичига солмишлар набот.

Оразинг меҳрида юзингдур гадолиғ қилғоним,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

То кўнгулдан бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Қуш боласидек бўлубтуржим, бўлур темурқанот.

Васл умидиға тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам, тирикмен, ўлтирур мени уёт.

Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилғай тулув
Эй кўнгул, ғам сели етқач, тоғдек тутқил сабот.

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қора, эрир давот.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

тийра — қоронги	тиниқ
зулмат — афсонага кўра ер ости мамлақати, қоронги ер ости	закот — исломда мол-мулк солиғи
оби ҳаёт — қоронги ер ости мамлақати чашмаси, абадий ҳаёт бағишловчи сув	пайкон — камон ўқининг ўткир учи, найза, ўқ
сода — тоза, шаффоф,	темирқанот — эндигина қанотларини учишга шайлаётган қуш боласи

тулуб — офтобнинг нур сочиб чиқиши	тайёрланган қора рангли суюқлик. тушь, сиёҳ
сабот — чидам, тоқат	давот — сиёҳдон
қора — ёзиш учун	сўз — сўз ва тафғ, ҳарорат

Насрий баён

Эй жонажон маҳбубам, ер ости зулмат дунёсида ҳаёт суви Хизрга абадий умр бағишлагандай, сен ҳам қоронги кулбамга кириб, мени ўлимдан халос эт.

Лаълдай лабингнинг хаёли софу поқиза кўнглимга тушибди, бу худди шишадан ясалган идишга новвот солинганидай бўлиб кўринади.

Юзингнинг қуёши (меҳри)ни тилашдан мақсадим (нуқтадай тор) оғзингдир, Ҳақ таоло офтоб мисоли яратибди (нурингдан) бир зарра менга закот бер.

Ўқларинг (пати билан бирга) кўнглимнинг турли томонидан тешиб чиқибдилар. (Кўнглим) гўё эндигина темирқанот бўлган қуш боласига ўхшаб қолибди.

Васлинг умидида Худодан умр тилайман, аммо войким, сенсиз тирик юрганганимни кўрсам, уят мени ўлдиради.

Эй кўнгил, агар ул қуёш чиққандан кейин сенга нур сочиши (қараш, тажаллий этиши)ни истасанг, ҳам сели оқиб келганда, тоғдек сабру тоқат қилиб чидагин.

Агар Навоий сенга бўлган ишқини ёзаман деса, сўзи (ҳарорати)дан қалъам куюди, сиёҳ қурийди ва сиёҳдон эриб кетади.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ҳам Навоийнинг мажоз усулида яратган ошиқона ғазалларидан. Аммо қўлланилган ташбеҳлар, тасвирий воситалар ўзига хос тароват, янги жилага эга. Ошиқнинг кўнгли топ-тоза, артилган шишалай шаффоф, шу боис ёр жамоли бутун товланиши, мафтункорлиги билан унда акс этади. Шонр бу байтда гўзал Ёр лабини лаълга, шу лаълнинг

хаёлини шиша идишга солинган новвотга ўхшатган. Дарҳақиқат, новвотни шиша идишда сақлаш халқимизнинг қадимий одатларидан. Аммо лаъл – қизил, рангига кўра у новвотга ташбеҳ бўла олмайди. Навоий эса ана шу номувофиқликни мувофиқлаштириш учун лаълнинг хаёли, яъни лаълдай лаб ҳақидаги ўй-хаёлини новвотга ўхшатган. Бу эса бағоят гўзал, санъаткорона тасвир. Ошиқнинг ички олами ҳам бунда намоён бўлган.

Учинчи байтдаги тасвир ҳам ажойиб: ёр юзи қуёшга ўхшатишмоқда. Лекин шу қуёш ичидан у нуқтадай оғизни изламоқда. Оғизни нуқта деб айтишимизга сабаб бор. Мумтоз адабиётда ёр оғзининг торлиги, баъзан кўриниб кўринмай туриши гўзаллик белгиси деб қаралган. Қадимгиларнинг эстетик завқи, идроки мана шундай. Бироқ бунинг тагида орифона маъно бор. Оғизнинг торлиги комил пирнинг ниҳоят нозик сири ва валининг қудсий нафасига ишорадир. Айни шу маънода ёр қуёшга тенглаштирилган ва унинг зарралари – нури (сўзи, ҳикмати) ошиқ учун оби ҳаётдир. Шу пири комилдан баҳраманд бўлиш йўлида у гўё гадо ва закот талабгори.

Кейинги байтдаги ёр киприклари ўқидан мажруҳ бўлган дил ҳолатининг тасвири – ўқларнинг патини жўжа қушчанинг эндигина учишни ўрганиб, типирчилашига ўхшатиши ҳам покбоз ошиқнинг садоқат изҳори. Ошиқ тоғдай саботу матонатли бўлиши, ёр тарафидан, ҳаёт чархпалагидан келган балоларга чидаши шарт. Бўлмаса у ошиқи содиқ эмас. Ана шундай ошиқларнинг дили ёниқ ва ҳарорати атрофдагиларга ҳам таъсир этувчидир.

Ғазалнинг мақтаи – охирги байти бағоят гўзал, уни ҳусни мақтаъ десак хато бўлмайди. Чунки бу байтнинг образ – ифодаларигина эмас, ҳароратли оҳанги ҳам дилга кўзғолон солади. Шоир муҳаббат қудратини ажойиб ташбеҳлар тизими орқали васф этган, кечинмалар тугёнини тараннум этган.

Н.Комилов

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул сарви гуландомимға айт.

Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Бази айш ичра лабо-лаб бодашомимға айт.

Ком-талху бода-захру ашк рангин бўлганин
Лаъли ширин, лафзи рангин, шўхи худкомимға айт.

Шоми ҳижрон рўзгоринг тийра нечун қилди, деб
Сўрмағил мендин бу сўзни, субҳи йўқ шомимға айт.

Ул пари ҳажрида нангу номким тарк айладим,
Кўнгул отлиғ ҳажр водийсида бадномимға айт.

Эй кароматгўй, ишим огози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави еткайму анжомимға, айт.

Йўқ Навоий бедил ороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини, зинҳорким, кўрсанг, дилоромимға айт.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

насами субҳ — тонг ели.
Тасаввуфий маънода илоҳий
нур тажаллиси

сунбул — хушрўй, халқа-
халқа гулли гиёҳ, маҳбубанин
зулфиға ўхшатилади

сарви гуландом — гулдай
чиройли сарвқомат одам

лаъл — қизил лаб.
Тасаввуфий маънода пир
сўзининг қиймати, маъшуқа
каломининг бебаҳолиги

бодашом — шароб ичувчи
ком — оғиз, мурод-мақсад,
орзу, бахт

талх — аччиқ

ашк — кўз ёши
лафз — сўз
худком — ўз мақсади,
фойдасини ўйлайдиган
тийра — қоронғи
нангу ном — ор, номус,
обрў-эътибор
кароматгўй — башоратчи,

гайбдан хабар берувчи
оғоз — бошланиш
исён — бўйин товлаш,
тоатсизлик, гуноҳ
партав — шуъла, порлаш
анжом — охир, якун
бедил — дилсиз, дилини
маҳбубига топширган, ошиқ

Насрий баён

Эй тонг ели, аҳволимни юзи гулдай чиройли, сочи сунбулдай хушбўй, қомати сарвдай тик ва гул каби нозик дилга ором бергувчи ёримга айт.

Унинг лаълдай қизил лаби ҳасратидан бот-бот қон ютишимни қизил майдан пиёлани лиммо-лим тўлдириб ичаётган ва айш қилаётган маҳбубимга етказ.

Оғзим аччиқ (ёки бахтим қора), ичаётган бодам заҳар, қон йиғлаётганимни лаъли лаби ширин, сўзлари гўзал ва ранг-баранг, ўзига бино қўйган шўхи жононимга айт.

Ҳижрон шони ҳаётингни нега қоронғи қилди деб мендан сўрама, буни тонги йўқ шомимга айтгин.

Паридай ул гўзал маҳбуба фироқида ор-номусдан айрилганимни ҳижрон водисида оввора кўнгил отлиг бадномимга айт.

Эй башоратчи, менинг ишимнинг бошланишининг ўзи итоатсизлик, саркашлик (гуноҳ) эди, аммо охирида шамъи раҳмат — илоҳий файз нури етадими менга, шундан хабар бер.

Эй дўст, Навоийнинг гам ичида дилсиз ором қарори йўқ, бу аҳволимни агар кўрсанг, албатта, дилоромимга айт.

Шарҳ ва изоҳлар

Ошиқона бу ғазалда севгувчи қалбнинг фиғону ноласи акс этган. Ёр узоқда, у шодлик боданўшлиги, ҳаёт гаштини суриш нашидаси билан банд. Ошиқ эса ҳижрон азобини тортмоқда, у шу аҳволдан ёрнинг хабардор этмоқчи бўлади, бунинг учун тонг шамолига мурожаат этади.

Умуман тонг (субҳ) тамсили, тонгга мурожаат Шарқ шоирларида анъанавий усуллардан ҳисобланиб келган. Бироқ Навоийда бу усул янги тасвирий воситалар билан намоён бўлган. Шоир ошиқ аҳволи ва маъшуқанинг бепарволигини ташбеҳлар силсиласи — қиёслаш йўли билан очиб беради. Айни вақтда бу ёр жамоли — васфини ҳам ўз ичига олган.

Ёрнинг юзи гулга, зулфи (ҳалқа сочи) хушбўй гиёҳ сунбулга, қадду қомати тик ўсадиган чиройли сарв дарахтига ўхшатишган. Ошиқ ҳижронда аламлар ютади, у ҳам бола ичади, аммо бу унинг учун заҳардай аччиқ, ҳар замон ёрнинг лаълдай қизил лаби, яъни пурмаъно сўзларини қумсайди, шу ширин лаблардан ўпиб, роҳатлангиси келади. Мана шундай икки ҳолатни зид қўйиб тасвирлаш кейинги байтларда ҳам давом этган. Олтинчи байт ўзига хос мазмунга эга: Навоий ошиқликни ўзига хос исён деб таърифлайди, яъни маҳбубага бундай шайдолик зоҳирий қоидалар, рамс-русумларга тўғри келмайди. Лекин охирида у Илоҳий тажаллий нурига етишиш, шамъи раҳмат шуъласини кўришдан умидвор. Шу мақсад ошиқни овунтиради ва азоблари унутилади..

Н. Комилов

Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг?
Ё юзунга тегди қонлар бизни қурбон айлагач?

Тийг ила пайконларинг етти кўнгул бўлғоч ҳароб,
Сув қууб, тухм экдинг, ул кишварни вайрон айлагач.

Қон эмаским ёпти гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқ мақтаулин шаҳид айларда урён айлагач?

Ошкор айлаб юзин кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул кўзумни ҳайрон айлагач,

Жонға қўйғоч нақди ишқин қилди кўнглумни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Эй Навоий, ишқ агар кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас, недурким қон келур оғзингдин афғон айлагач.

— V — — — V — — — V — — — V —

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

анбарафшон — анбар сочувчи, хушбўй ҳид таратувчи (анбар — балиқ меъдасидан олинадиган юмшоқ мумга ўхшаш хушбўй модда)	ўлдирилган шаҳид — қурбон бўлган, ўлган
кишвар — мамлакат, юрт	урён — яланғоч
ҳулла — янги либос	ошкор — намоён этиш, кўрсатиш
хазин — хазина эгаси, хазинабон	нақди ишқ — ишқ. ишқ ҳақиқати, ҳақиқий ишқ
мақтаул — қатл этилган,	ганж — хазина, бойлик
	афғон — дод-фарёд, фиғон

Насрий баён

Юзида анбардай хушбӯй сочини ёйганда (маъшуканинг) хусни яна ҳам ортади. у гўзалроқ бўлиб кўринади, зеро шамчиरोқнинг ипини кесиб, тозалаб ёйсалар, у яна ҳам равшанроқ ёнади.

(Эй ёр) юзингни гуллар билан безаб, бизни қурбон айладингми ёки бизни қурбон қилаётганингда қонимиз юзингга сачрадимиз?

Кўнглим ҳаробу беҳол бўлганда тийгинг ва кипригинг келиб етти. Гўёки кўнгил мамлакатини вайрон этгач, сув қуйиб янгидан уруғ эккандай сан.

Бу қон эмас, балки ишқ йўлида қатл бўлган шаҳидни ялангочлаб, жаннат хазиначиси ёпган гул рангли либосдир.

Яширин равишда кўнглим кўзини ҳайрон этгач (Ёр) юзини очиб, кўзимни ҳайрон қилди. (Ёки: юзини очиб кўзумни ҳайрон этгач, яширин равишда кўнглимни забт этди)

Ишқнинг нақди — баҳосини жонимга қўйгач, у кўнглимни ҳалок айлади, зотан, агар султоннинг ишонган одами хиёнат қилиб, хазинани яширса (ўзлаштира), султон албатта уни ўлдиради.

Эй Навоий, агар ишқ кўнглингни мажруҳ этмаган бўлса, унда нега оху нола, афгон чекканингда оғзингдан қон келади?

Шарҳ ва изоҳлар

Ҳазал мақтаида ёр хусни таърифи, зулфини ёйганда яна ҳам чиройлироқ бўлиб кўриниши шамъ учини силкитиб тозалаганда равшанроқ шуълаланишига ўхшатиш. Бунда юз, зулф, анбар, шамъ тимсоллари воситасида гўзал юзнинг жилоси, порлаши тасвирланган.

Айни шу юз очилиши, перлаб нур таратиши кейинги байтларда давом эттирилган ва бунинг ошиқ қалбига

таъсири муносиб бадий образлар қиёси орқали ҳушоҳанг бир тарзда гавдалантирилган. Чунончи, қизил гул ва қон, камон ўқининг учи ва сув, қон ва гулранг либос, ишқ ва ганж ташбеҳларининг муносиб рангларида устакорона фойдаланган. Натижада моҳир рассомнинг ранг тасвиридай мазмунан ҳазин бўлса-да, чуқур орифона маъноси билан кишини ром этувчи лавҳа ҳосил бўлган. Умуман, ранглар, ташбеҳлар қиёсидан санъаткорона фойдаланиш Навоийнинг севган усулларида. Ушбу ғазалда эса Ёр жамолининг порлаб кўриниши ва ошиқ кўнглининг бундан изтиробидан, садоқати тасвирланган. Ошиқ ишқ йўлида қурбон бўлса ҳам мақсадидан қайтмайди, ахир ишқ йўлида шаҳид бўлганлар Аллоҳнинг марҳаматига нойил бўлиб, жаннатнинг гулгун либосини киядилар. Бу байтда ажойиб бир ишора бор: Ҳақ йўлида шаҳид бўлганлар, дейилади ислом манбаларида, кафан қилинмасдан ўз кийимлари билан кўмилиши лозим. Аммо нариги дунёда уларга жаннат гулидан тикилган ҳулла — гулгун ҳарир либос ҳадя этилади. Демак, Навоий наздида чин ошиқнинг мартабаси ниҳоятда улуғ.

Ушбу ғазал байтларида орифона маънолар ҳам бор. Аммо биз бунга бу ерда тўхтамадик, чунки Навоийнинг поэтик дунёси, бадий ҳаёлотидан бу ғазалда кўпроқ дунёвийдир.

Н. Комилов

Нега кўргузди совуғ оҳу сариғ рухсор субҳ,
Гар ниҳоний меҳрдин мендек эмас бемор субҳ?

Гар ҳавойи бўлмаса мен телба янглиғ, бас недур,
Кўнглакин чок айлабон тоғ узра Мажнунвор субҳ?

Меҳрдин мендек ниҳоний тоза доғи бўлмаса,
Юзда невчун кавкаби ашкин қилур изҳор субҳ?

Дема шингарфий булут ҳар ён эрур қонлиғ момуқ,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ?

Фам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт,
Ким анинг отин қўюптур гунбади даввор субҳ.

Кун шуойи хатлари эрмаски тутмиш мотамим,
Юзни анжум тирноғи бирла қилиб афгор субҳ.

Соқийё, тутқил сабуҳий бодаким, бу дайрдин.
Биз кетиб бу навъ толий бўлгуси бисёр субҳ.

Эй Навоний, истасанг баргу наво бу боғ аро,
Гулдек ўл рокиё кеча, булбул киби бедор субҳ.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

анжум — юлдузлар.
баргу наво — ҳосил ва шодлик, шод турмуш.
бода — май, шароб.
гунбади даввор — айланувчи гумбаз; фалак.
дайр — бутхона; мажозан: майхона.

кавкаб — юлдуз.
рокиъ — руку қилувчи,
икки букилувчи.
сабуҳий (бода) — тонг
пайтидаги ичкилик.
хунбор — қонли ёш
ёғдирувчи, аччиқ йиғловчи.

шарор — учқун; аланга;
тобланиш.
шингарфий — қизғиш,
қизил тусли.
шуоий — шуъла, ёруғлик.
ҳавоий — беқарор,
ўйинқароқ.

Насрий баён

Тонг ўз қуёшининг яширинганлигидан мен каби бемор бўлмаса, нега бундай совуқ оҳу сариғ рухсор билан намоён бўлмоқда.

Агар мен телбадек беқарор бўлмаса, бас, нима учун субҳ тоғ узра Мажнун каби кўксини чок-чок қилади?

Қуёш ишқида меникидек, яширин изтироби, алами бўлмаса, тонг нима учун ўзини бу сифат намоёиш қилади, яъни юлдузлардан кўз ёш кўрсатади.

Буларни қизил булут деб ўйлама, улар ҳар ённи тўлдирган қонли пахталардир, тонг жуда қаттиқ изтиробдан мен каби йиғлаган ва қон ёшларини момуқ — пахтага артиб ташлаган.

Фам тунида мен чеккан «оҳ» оловидан кўкка ўт чирмашди. Унинг номини эса айланувчи гумбазнинг (фалакнинг) тонги, деб атабдилар.

Қуёшдан таралаётган шуълали чизиқлар — нурлар эмас, балки менинг мотамимни тутган тонг юзини юлдузлари тирноги билан жароҳатлаган, яралаган.

Эй соқий, тонг маҳали ичилувчи май — сабуҳий бодадан қуй, бу майхона (дунё)дан биз кетсак ҳам, субҳнинг бу қисмати кўп такрорланаверади.

Эй Навоий, бу боғ ичра ҳосил ва шодлик (шод турмуш) кўришни истасанг, кечалари гулдек рукуъда, тонглари булбул каби бедор бўл!

Шарҳ ва изохлар

Ёридан нишона топиш, уни ўз ҳолидан огоҳ этиш, аниқ мақсад йўлига ўтиш, ёр малҳини битиш, васфини куйлаш, ҳаётини ёрга сарфлаш мақсадида асраш сингари тушунчалар сингтан талай ғазаллар, байтлар орасида тонг, яъни субҳ, кувеш каби тимсоллар эътиборни тортади.

Табиат кўнгил кўзгуси сифатида намоён бўлган Навоий шеъриятида тонг манзараси тасвири алоҳида мазмун касб этган. «Хазойин ул-маоний» қулличетида айнан тонг тасвирига багишланган бир қанча ғазалларни учратиш мумкин. «Субҳ» радифли тўртта, «сабуҳ» радифли битта ғазал шулар жумласидандир.

Тонг — файз манбаи, у ҳаминша уйғоқ руҳни, бедор юракни талаб ва тарғиб қилади. Сўфийлар тили билан айтганда, тонг — «субҳ — илоҳиёт тажаллисининг зуҳури бўлиб, у ғайб оламидан нозил бўлади; таайюнот (борлиқ, дунёда бор нарсалар) зулматларини ошиқнинг дил саҳифасидан сидириб ташлайди»¹. Навоийнинг ўзи бир ғазалида ёзади: «Субҳидам бедору гирён бўл агар файз истасанг...»².

Навоий ғазаларида табиат кўнгил кўзгуси сифатида намоён бўлади. Агар ошиқ кўнгли гаму ҳасрат қўйнида бўлса, субҳидам ҳам гўзал боғу бўстонлар, гулзор ҳам унинг қайғусига монанд бўлиб кўриनावеради, юраги қувончга тўлган фараҳли дамларда эса у шом қоронғусидан ҳам, хазонзор боғлар бағридан ҳам ўз қувончига шерик топа олади. Манзаралар тасвири, унинг ифодаси шоирнинг ижодий ниятига мувофиқ эврилади. Мазкур ғазалда ошиқ юрагидаги ҳижроннинг чуқур изтироблари, қийноқлари тонг манзараси билан шу қадар ўринли ва гўзал қиёсларда уйғунлаштирилганки, ғазални ўқиётган китобхоннинг кўз ўнгида ҳижрондан азобланиб, висол иштиёқида ўртанаётган ошиқ ўзини тонг — субҳидам билан бирга, ёнма-ён намойиш қилади. Бу ғазалдаги тасвир шунчаки табиатнинг ёхуд

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С.160.

² Алишер Навоий. МАҒ. 4-жилд. — Тошкент: Фан, 1959. — С.80.

тонгнинг тасвири эмас, балки катта бир инсоний дарднинг, изтиробнинг маҳсули.

Нега кўргузди совуғ оху сариғ рухсор субҳ,
Гар ниҳоний меҳридин мендек эмас бемор субҳ.

Яъни: «Тонг «меҳр»и — қуёшининг яширинганлигидан мен каби бемор бўлмаса, нега бундай «совуқ оху» сариғ рухсор билан намоён бўлмоқда», — дейди, ошиқ. Тонг ота бошлаган чоғда ҳали қуёш кўринмасдан илгари уфқ дастлаб сариқ рангда намоён бўлади. Бу сариғлик эндигина кўтарилиб улгурган тун пардаси ортида беморнинг заъфарон (юзи) рангига ўхшаб қолади. Бу заъфаронликка этни жунжиктирувчи тонг шабадаси — «совуқ ох» қўшилиб, тасвирга баркамоллик бағишлайди. Зоҳиран ошиқ изтиробларини баён этаётган бу ғазал ботинида орифона (тасаввуфий) мазмун ҳам ифодаланганини инкор қилиб бўлмайди.

Байтнинг орифона мазмунини сўфиёна истилоҳга айланган тушунчаларни ўрганиш орқали англаш мумкин: ох деб, аввал айтиб ўтганимиздек, ишқнинг камолга етганлик аломати ва нишонасига айтиладики, унинг шарҳини баён этишга тил ожиздир; рухсор — зот ҳусни ва жамоли тажаллиётининг кўринадиган ўрнини ифодалайди. Байтнинг орифона мазмуни шундай: «Ҳақ жамоли ошиқдан ниҳон — яширинган, унинг васлига етишиш жуда мушкул, унинг ҳажридаги ошиқ — бемор. Ҳақ жамоли нурининг зуҳури уфқда (кунчиқишда) намоён бўлмоқда. У ошиқ кўнглидаги зулматларни сидириб ташлаш учун намоён бўлган. Буни ошиқ биледи ва шунинг учун ҳам субҳ — тонгга юз ўтиради».

Гар ҳавойи бўлмаса мен телба янглиг, бас недур,
Кўнглагин чок айлабон тоғ узра мажнунвор субҳ.

Тонг отишининг энг гўзал, энг таъсирчан, шоирона тасвири бор бу байтда. Тонгнинг тоғлар устидан бошланиши (қуёш тоғлар ортидан кўринмоқда) – тун пардасининг йиртилиши (тоғ чўққилари қиррасида) кўксини чок-чок қилган беқарор Мажнунга қиёсланади. Талмеҳ санъатининг гўзал намунаси деб баҳолаш мумкин бўлган байтнинг ботиний мазмуни шундай: «Ҳақ висоли йўлида турган ошиқ беқарор, яъни ҳавойи. Бир дамнинг ўзида у минг хил ҳаёлларга боради ва минг бор азобланиб, минг бор завқланади, чунки бир томондан, у ҳали моддий дунёнинг қувончу ташвишларидан воз кечиб кетолмаган. Ҳаққа етмоқ учун эса бу дунёнинг бутун лавзатларидан воз кечмоқ, фақат унинг – Аллоҳнинг ёди билан яшамоқ керак. Шунинг учун ҳам бу йўлда турган ошиқ руҳи шундай бир талотум ичида қолганки, у тоғлар устига чиқиб Мажнун каби кўйлагини (аслида, кўксини) чок этади.

Меҳридин мендек ниҳоний тоза доғи бўлмаса,
Юзда невчун кавкаби ашқин қилур изҳор субҳ.

Ушбу ва аввалги байтларда тонг жонлантирилиб, унга одам хусусиятлари сингдирилган. Осмон – кўз, юлдузлар – кўз ёшлари. Киши йиғлаганда, юзга кўз ёшлари ёйилиб кетади, ёхуд артиб ташланади, аниқроғи, йўқолади. Тонг отиши билан юлдузларнинг милтиллаб кўриниши ва аста-секин кўздан ғойиб бўлиши шу усулда жонлантирилган. Байтнинг мазмуни: «Қуёш ишқида меникидек, яширин изтироби, алами бўлмаса, тонг нима учун ўзини бу сифат намойиш қилади, яъни юлдузлардан кўз ёш кўрсатади».

Ушбу байтдаги тоза доғ ифодаси жуда қаттиқ изтироб, алам маъноларини англатиб, бу изтироб, аламнинг ишқ туфайли эканлиги кейинги байтда янада ойдинлашади:

Дема шингарфий булут ҳар ён эрур қонлиғ момуқ,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ.

Тонг отишидан олдин, агар осмонда булут бўлса, у уфқ ортида ҳали кўриниб улгурмаган Қуёшнинг нурлари таъсирида қизил рангга кириб кўринади. Байтда ана шу манзарага мурожаат қилар экан: «Буларни қизил булутлар деб ўйлама, тонг жуда қаттиқ изтиробдан мен каби йиғлаган ва қон ёшларини момуққа артиб ташлаган». дейди шоир.

Байтнинг орифона мазмунини аниқлашдан олдин, суфийларнинг «Юрак йиғлаганда, кўз ёшлари қонга айланади»¹, деган фикрини эслаш ўринли. Байтдаги булут (абр) ҳижоб маъносида келган, аниқроғи, булут деб, «дилнинг нафсоний ҳаракатлар зулмати ва руҳоният мулклари орасидаги ҳижобга айтилади...»². Демак, ошиқ Ҳақ васлига юракдан йиғлаб интилади. Унинг кўзларидан ёш эмас, қон оқади. Бу қон ёшлар ошиқ билан Ҳақ ўртасидаги ҳижобни қонга бўяйди. Ёр висолига эришиш нақадар мушкул эканлигини англаган ошиқ давом этади:

Фам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт
Ким, анинг отин кўюптур гунбади даввор субҳ.

Байтнинг зоҳирий мазмуни: «Фам тунида мен чеккан «оҳ» оловидан кўкка ўт чирмашди. Унинг номини эса айланувчи гумбазнинг (фалакнинг) тонги, деб атабдилар. аслида эса бу тонг менинг «оҳ»ларим маҳсули.»

Байтнинг орифона мазмуни эса тубандагича: «Фам тунида ошиқ ёр (Ҳақ) жамолининг нуридан бебаҳра бўлса-да, унинг ишқи сўнмайди, аксинча, бу ишқ камолотга эришиб, авжга чиқиб бораверадики, у Ҳақдан ўзга ҳамма нарсани унутади. тили бирор каломга келмайди, фақат ўтли «оҳ» тортади ва илоҳиёт тажаллиснинг зуҳурига яқинлашиб бораверади».

Кун шуоий хатлари эрмаски, тутмиш мотамим
Юзни анжум тирноғи бирла қилиб афғор субҳ.

¹ Нур-ул-қулум. Қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.259.

² Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965 – С.127.

Байтнинг зоҳирий мазмуни: «Қуёшдан таралаётган шуълалар чизиқлар — нурлар эмас, балки менинг мотамимни тутган тонг юзини юлдузлари тирноғи билан жароҳатлаган, яраллаган». Бу байт олдинги байтларни ҳам мазмунан, ҳам шаклан тўлдириб давом эттириб келади. Умуман эътибор қилинса, ҳар бир байтда субҳ чоғининг янги-янги қирралари очиб борилади ва тонгнинг алоҳида-алоҳида мустақил манзараси тасвири яратилади.

Байтнинг орифона мазмуни: «Ошиқ бу дунёнинг қувончу ташвишларидан бутунлай ажрала олмаганлиги сабабли ҳам Илоҳ жамолига етиши анча қийин ва оғир. Ҳижронда эса яшаб бўлмайди».

Асар охирига етиб борар экан, ошиқнинг нияти янада ойдинлашади:

Соқийё, тутқил сабуҳий бодаким, бу дайрдин,
Биз кетиб бу навъ толий бўлғуси бисёр субҳ.

Суфийлар соқийни шундай изоҳлайдилар: «Файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир»¹. Бадий матнда соқий бир неча маънода келиши мумкин: Илоҳиёт нури ва ёҳуд Илоҳнинг ўзи: Муҳаммад пайғамбар с.а.в.; пири муршид (комил инсон), гўзал маъшуқа ёки маъшуқа. Ушбу байтда эса ошиқ илоҳиёт нурига мурожаат қилар экан, ундан сабуҳий бода сўрайди, зеро, унинг қалбидаги зулматларни соқий узатган сабуҳий бода (соф май)гина тозалай олиши ва оқибатда ошиқ кўнглининг ёришиши, фараҳ топиши ва унинг бу дайрдан воз кечиш кета олишини осонлаштириш мумкин. Тонг эса у кетгандан кейин ҳам ҳали кўп бор ўзини намоён қилаверди:

Эй, Навоий, истасанг баргу наво бу бог аро,
Гулдек ўл рокиъ кеча, булбул киби бедор субҳ.

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С. 259.

Гулнинг тундаги, булбулнинг тонгдаги аҳволини ташбеҳ сифатида қўллаган Навоий мақтаъда ўз фикрларини яқунлар экан, камолотни, унга эришишни тарғиб қилади. У ўзига мурожаат орқали комилликка эришиш учун тунлари саждада, ҳақ ёди билан яшашни, тонглар эса бедор бўлишни таъкидлайди, зеро, тонг файз манбаиким, ундан баҳрамандлик кўнгилни поклайди, унга фараҳ бағишлайди, деган фикрлар англашилади бу байт ботинида.

Бир қарашда бошдан-охир тонг тасвирига бағишланган мазкур ғазал ошиқнинг бутун дарду ҳасратини, гуссаю изтиробини ўз бағрига сингдириб юборган. Ғазалдаги ошиқ – висол талабгори. Инсонга хос ишқий кечинмалар орқали Ҳақ васлига етишиш йўлидаги чуқур изтироблар, зиддиятлар, моддий дунёнинг қувончу ташвишларидан воз кечиб кета олишнинг нақадар огирлиги, ўзликни англаш, ана шу анланган ўзликданда кечиш азоблари ва комилликка эришиш йўлларини излаш оқибатида руҳиятда юз берган талотумлар ушбу ғазалда ўзининг шеърий ифодасини топган.

К.Муллаҳўжаева

Равзаву гул еттию ичмас ул ой гулгун қадаҳ,
Не кўнгул хушлуқ била тортай мени маҳзун қадаҳ.

Ё мени маҳрумға хунобайи ҳижрон бериб,
Ўзга маҳрамлар била ул ой чекар гулгун қадаҳ.

Боре ҳар тақдир илаким, бор мени лабташнаға
Тутмас эрмиш заҳри ғамдин ўзга даҳри дун қадаҳ.

Соқийё, бу ғусса дафъи масту бехудлуғдурур,
Тут шафақгун май тўла гар худ эрур гардун қадаҳ.

Рўза ойин кўрмай илгингдин қадаҳни солмағил,
Лек ол байрам ҳилоли ҳам кўрунган тун қадаҳ.

Жом эрур мен телбага қонлиғ кўзумнинг косаси,
Лолалар саҳрода бас, гар истаса Мажнун қадаҳ.

Чун фано дайриға кирдим бода тут, эй пири дайр,
Зарф хоҳ эски сафол ўлсун, вагар олтун қадаҳ.

Юз қадаҳ қилғил мурассаъким чекарсен жоми марг,
Ҳеч ким худ топмади Жамшиддин афзун қадаҳ.

Эй Навоий, бизни ёд эткайму барқандон кун
Ичса жоми Жам тилаб сонийи Афридун қадаҳ.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

махзун — қайғули, хафа
хуноба — қонли ёш
гулгун — қизил
дахри дун — разил, пасткаш
дунё
соқий — май қуювчи
шафақгун — шафақ рангли
худ — ўз
гардун — фалак. осмон
ҳилол — янги чиққан ой
фано — йўқлик
дайр — бутхона, ибодатхона,
майхона

бода — май
пири дайр — майхона пири,
бу ўринда пири
муршид, яъни устоз
зарф — идиш
сафол — сопол идиш
мурассаъ — қимматбаҳо
тошлар билан безалган
марг — ўлим
афзун — афзал, ортиқ
барқандон — чақмоқли
соний — кейинги, иккинчи

Насрий баён

Боғ ва гул фасли, яъни баҳор кириб келди, лекин менинг гул юзли ёрим май ичмаяпти. Шундай экан, мен қандай қилиб хушнудлик билан қадаҳ қўтара оламан?

Ёки ёрим менга қонли ёшдан айрилиқ майини тутиб, ўзи ўзга дўстлари билан гулгун, яъни қизил рангли май ичади.

Барчаси тақдирдан экан: мен ташналаб бўлган бечорага бу пасташ дунё ҳам гам захридан бошқа қадаҳ тутмас экан.

Эй соқий, энди бу қайғуни фақат маст бўлиб, ўзни унутиш кетказади, шундай экан, менга шафақдек қизил май тўла қадаҳ тут, агар у гардун — осмон сингари катта бўлса ҳам.

Рамазон ойи келмагунча қўлингдан қадаҳни қўймагин, шунингдек, байрам яқинлашгач, осмонда ҳилолни, яъни янги чиққан ойни кўрган тунингда ҳам хурсандлик билан қадаҳни қўлингга ол.

Мен телбага қонли кўзимнинг косаси жом, яъни қадаҳдир ва агар Мажнун ҳам қадаҳда май ичишни истаса, саҳродаги лолалар унга қадаҳ бўла олади.

Фано майхонасига кирдим, эй соқий, менга май

тўлдириб қадаҳ тут, идишнинг олтин ёки эски сопол эканлиги аҳамиятга эга эмас.

Юзта қимматбаҳо тошлар билан безатилган қадаҳ ясаган ҳам, охир-оқибат ўлим майидан қутула олмайсан. Ҳеч ким Жамшиднинг жомидан афзалроқ қадаҳ тополгани йўқ.

Эй Навоий, чақмоқ чаққан кунда иккинчи Афридун Жамшид майини ичган пайтида бизни эслармикан?

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг “Қадаҳ” радибли ушбу ғазали тасаввуфий мавзуда бўлиб, унда соликнинг руҳоний юксалиш жарёнидаги ҳиссиётларни, нафси енгиб — ўзликдан воз кечиб, Ҳаққа эришиш йўлида босиб ўтиши зарур бўлган босқичлари аъънавий рамзий усул билан тасвирланади. Маълумки, тасаввуф фалсафасида қадаҳ — май куйиладиган идиш соликнинг — Ҳаққа интилаётган инсон қалбининг тимсолидир.

Равзаву гул еттию ичмас ул ой гулгун қадаҳ,
Не кўнгул хушлуқ била гортай мени маҳзун қадаҳ.

Ғазалнинг матлаъсида шоир ўзининг гулдек гўзал юзли ёрининг май ичиб, хурсандчилик қилмаётганлигини маълум қилар экан, ғамгин оҳангда айтадики, у бу ҳолатда қандай қилиб бир ўзи қадаҳ кўтариши мумкин? Мазкур тасвир рамзий маънога эга бўлиб, мавзунинг тасаввуфона эканлигидан келиб чиқсак, назарда тутилаётган ёрни “мирьоти Ҳақ”, яъни Ҳақнинг кўзгуси бўлган, Унинг нурини ўзида акс эттирган инсон сифатида тушуниш мумкин. Май ичиш, деганда лабдурустдан ошиқ билан ёрнинг ҳамсуҳбат бўлишни тасаввур қилинади. Ваҳоланки, бу ерда илоҳий ҳақиқатдан баҳрамандлик кўзда тутутилади.

Матлаъда қўлланган тавзеъ санъати (бир хил товушлар такрори: равзаву, гул, еттию, ул, гулгун; хушлуқ, маҳзун сўзларидаги у товуши) ҳамда ёрга нисбатан ой сўзининг

истиора қилиб олинганлиги ифоданинг бадиий таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

Ё мени маҳрумга хунобайи ҳижрон бериб,
Ўзга маҳрамлар била ул ой чекар гулгун қадаҳ.

Иккинчи байтда ошиқ шундай гўзал фасл — кўкламда ёри нима учун май ичмаётганлигини, яъни унга ўз суҳбатини раво кўрмаётганлиги сабабини аниқлашга ҳаракат қилади ва ёр ўз ошиғини унутганлигига боис бошқа дўстлар билан бирга эканлигидадир, деган хулосага келади. Бу ерда шўрлик ошиқ хунобайи ҳижрон — қонли ёшдан айрилиқ майини ичиб гам чекмоқда.

Мазкур байтда товушларнинг ўзаро уйғун такрори етакчилик қилиб (маҳрум, хуноба, ҳижрон; маҳрам, қадаҳ сўзларидаги ҳ ва х товушларининг кетма-кет келиши) ҳамда маҳрум — маҳрам сўзларининг биринчи мисрада уч ҳижодан, иккинчи мисрада икки ҳижодан сўнг, яъни деярли бир ўринда қўлланилиши таъсирчан лирик оҳангни ҳосил қилмоқда.

Боре ҳар тақдир илаким, бор мени лабташнаға
Тутмас эрмиш заҳри ғамдин ўзга даҳри дун қадаҳ.

Учинчи байтга келиб, ошиқ тақдирга тан беради: ёрнинг унга илтифот кўрсатмаслиги — тақдирдан. Ахир, бу дунёнинг эгри бўлгандан кейин, ундан қандай қилиб заҳардан бошқасини кутиш мумкин?

Айни тасвир дунё ташвишларининг ўта бемаъни эканлигини англаб, ўзини Ҳақ йўлига бағишлаш учун тайёр турган инсон қиёфасини, унинг ички дунёсидаги алам ва оғриқни акс эттирмоқда. Кейинги байт бу фикрни тасдиқлайди:

Соқиё, бу ғусса дафъи масту бехудлуғдурур.
Тут шафақгун май тўла гар худ эрур гардун қадаҳ.

Ёрдан жабр кўрган ошиқ майхона сари йўл олди, у ерда май куйиб ўтирган соқийга қайғусини май кетказишини айтиб, шафақдек қизил майни осмондек улкан қадаҳга сузиб беришини сўрапти.

Тасаввуфда соқий пири муршид тимсоли эканлигини ҳисобга олсак, байтнинг ботиний, ички маъноси ойдинлашади: дунё ташвишларидан, ғам-қайғудан ҳориган, ўзини англашни истаётган инсон сулукка – Ҳақ йўлига кирмоқчи. Бунинг учун ўзини руҳан поклаши, ўзи ҳақида тафаккур этиши, нафс қутқуларидан халос бўлиши лозим. Унга шафақсимон қизил осмондек қадаҳга куйилган май ёрдам беради.

Байтда таносиб санъати устуворлик қилиб, май, қадаҳ, соқий ҳамда маст бўлиш тушунчалари бир-бирини тақозо этиб келмоқда.

Рўза ойин кўрмай илгингдин қадаҳни солмағил,
Лек ол байрам ҳилоли ҳам кўрунган тун қадаҳ.

Рамазон мусулмонларнинг интиқиб кутадиған, байрамона ўтказадиган, рўза тутиладиган, мўминлар учун Аллоҳга ўзини яна ҳам яқинроқ ҳис этиш имконини берадиган қадрли ойдир. Бу ойда ҳамма ёмон ишлардан, гуноҳлардан тийилади, инсонлар ўзини ҳам руҳан, ҳам жисман поклашга интилади. Шоир шунга ишора қилиб, Рамазон ойи келмагунча май ичавер, дейди ўзига ўзи. Бу ўринда май ва майхўрлик сўзининг зоҳирий маъносини эл қандай тушунишига ишора қилади, аслида эса байрам ҳилоли – Рамазоннинг илк тунидан яна қадаҳни кўлга олиш зарурлигини айтар экан, рўза ибодат ва хайрли ишлар ойи эканлигини англатади.

Шоир айни пайтда рўза ва байрам ҳилоли тушунчаларини келтириш орқали ишқнинг солиқ учун бебаҳо бойлик, абадий байрам эканлигига урғу қаратади, айниқса, иккинчи мисрада биргина ол сўзини икки хил маънода тушунишга олиб келувчи ифода мавжуд: “Лек ол байрам ҳилоли ҳам

кўрунган тун қадаҳ”. Бу ўринда ол сўзини ҳам ранг (янги ойнинг қизил бўлиши), ҳам қадаҳни қўлга олиш маъносида тушуниш мумкин, яъни Алишер Навоий мазкур мисрада ийҳом санъатини қўллайди.

Жом эрур мен телбага қонлиф кўзумнинг косаси,
Лолалар саҳрода бас, гар истаса Мажнун қадаҳ.

Шоир ўзини телба деб атар экан, ўз кўзини ўзи учун май куйса бўладиган қонли коса сифатида хизмат қилиш мумкинлигини таъкидлайди. Иккинчи мисрада саҳродаги лолалар истиораси билан ўз юзи ва кўзини назарда тутати. Яъни юзи сарғайиб, саҳрога айланган, икки қонли кўзи эса Мажнун май ичаман, деса қадаҳ бўла олади. Демак, биринчи мисрадаги тасвир бежиз бўлмай, иккала мисра ҳам байтнинг моҳиятини англашда ўта муҳим ўрин тутати.

Мазкур байтда кўзни қонли косага ўхшатиш (ташбеҳ), Мажнун образининг киритилиши (талмеҳ) унга беқиёс поэтик жозиба бахш этган.

Чун фано дайриға кирдим бода тут, эй пири дайр,
Зарф хоҳ эски сафол ўлсун, вагар олтун қадаҳ.

Фано майхонаси дейилганда шоир ўзликни унутиш йўлига, яъни Ҳақ йўлига кирган солиқнинг устоздан нафси енгил йўллари ҳақида сабоқ оладиган масканни, яъни пир даргоҳини назарда тутар экан, муршиддан май қуйиб беришини илтимос қилмоқда. Тўртинчи мисрада ҳам ошиқнинг соқийдан май сўраганлигини кўрган эдик, ушбу байтнинг фарқи шуки, солиқ учун дунёнинг ҳеч қандай қадри қолмаганлиги унга май қуйиб бериладиган идишнинг олтин ёки сополлигининг аҳамияти йўқ эканлигини айтиш билан кўзга ташланади.

Юз қадаҳ қилғил мурассаъким чекарсен жоми марг,
Ҳеч ким худ топмади Жамшиддин афзун қадаҳ.

Шоир бу байтда “мурассаъ қадаҳ” – қимматбаҳо тошлар билан безалган қадаҳ тимсоли орқали дунё ҳашаматининг боқий эмаслигини, иккинчи байтда “Жоми Жамшид”, яъни бутун дунёни кўрсатадиган жомнинг афзаллигини таъкидлайди. Мусулмон Шарқда жоми Жамшид орқали дунёнинг исталган нуқтасини кўриш мумкин, деган ривоятлар мавжуд. Тасаввуфда эса жоми Жамшид маърифатга эришган ориф инсон қалбининг тимсолидир. Чунки унга дунёда пинҳон бўлган бирор сир қолмайди, натижада орифлик мақомидаги солиқ яшашнинг, умрнинг моҳиятини англаб етади. Шу боислан, Алишер Навоий маърифатнинг юксак мақоми дунё ташвишларидан юқори эканлигини алоҳида уқтирар экан, байтда жоми Жамшидни устоз – пири комилнинг ориф қалби тимсоли сифатида тасвирламоқда. Шунингдек, жоми Жамшиддаги майнинг тугамаслиги Аллоҳа бўлган ишқнинг абадийлигига ишорадир, деб ҳам айтиш мумкин.

Эй Навоий, бизни ёд эткайму барқандон кун
Ичса жоми Жам тилаб сонийи Афридун қадаҳ.

Навоий ўзига ўзи мурожаат қилиб, сонийи Афридун – иккинчи Афридун барқандон кун жоми Жамшиддан май ичаётганда бизни ёдга олармикан, деб орзуманд бўлмоқда.

Тасаввуфда Расули акрам (с.а.в.) умматларини шафоат қилиб, гуноҳларини Аллоҳдан сўраб олгани каби пири муршидлар – устозлар шогирдларининг гуноҳларини сўраб оладилар, деган эъгиқод мавжуд. Алишер Навоий мақтаъда бир мурид сифатида қиёмат кунини – олов ёнган барқандон кунини устози Ҳақнинг марҳаматига сазовор бўлганда шогирдини эслашидан умидвор бўлмоқда. Бу ўринда шоирнинг устози, пири Абдурахмон Жомий назарда тутиляпти дейишга бир неча асослар мавжуд, аввало, газалда сулукка кирган солиқнинг ҳолати, унинг устозга мурожаати баён этилганлиги ва жом сўзининг унумли қўлланганлиги гап Абдурахмон Жомий ҳақида бормоқда, дейишга асос беради.

Эътибор берилса, газалда ички, жуда нозик сюжет мавжуд: ошиқнинг ўз маъшугидан жабр кўриши (1–2 байтлар), тақдирдан шикоят ва устознинг ҳузурига бориши, ишқнинг моҳиятини англаб, ўзини мутлақо Ҳақ йўлига бағишлаши (3–9 байтлар)ни кўрамиз.

Умуман олганда, газал буюк шоирнинг бошқа газаллари каби юксак бадиият билан суғорилган бўлиб, унинг фалсафий моҳияти бу бадиият билан уйғунлашган ҳолда газалхонга кўтаринки завқни, теран мушоҳадаларни ҳаля этади.

Д.Юсупова

Тонг эмастур, бўлса ҳар сарви парийрухсор шўх,
Лек эрур сарви парийрўюм менинг бисёр шўх.

Гар менинг шўхи ситамкорим парийзод ўлмаса,
Мумкин эрмас одамий бўлмоғлиг ул миқдор шўх.

Турмаса қон бу кеча кўксум шикофидин не тонг
Ким, эрур қўнглумга кирган чобуки айёр шўх.

Ваҳ, не тонг ҳар лаҳза бетоқатлигимким. дилбарим
Бовужуди хусн, ҳам ширин эрур, ҳам бор шўх.

То етишгай жонга еткурган қўнгулга юз бало,
Шукр этарменким, насиб ўлмиш манга дилдор шўх.

Шўхлардин туз қадам қўймоқ чу келмас, воқиф ўл
Ким, ситамгар чобукедур чархи кажрафтор шўх.

Гар десангким жонга етмай ҳар замон бир жаврдин,
Эй Навоий, панд эшит, ёр истама бисёр шўх.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Дугат

тонг эмас — ажаб эмас
парирухсор, парийй — пари
юзли
бисёр — кўп
ситамкор — жабр-зулм
қилувчи

шикоф — дарз, ёриқ
чобук — чаққон, элчил,
моҳир
туз — тўғри
чархи кажрафтор — тескари
айланувчи фалак

Насрий баён

Сарвқадли парирухсор ёрларнинг шўх бўлиши ажабланарли эмас, лекин менинг париюзли ёрим ҳаммадан шўхроқдир.

Менинг ситамкор шўх ёрим парилар авлодидан бўлса керак, чунки инсон фарзандининг бунчалик шўх бўлиши мумкин эмас.

Бу кеча кўксимдаги дарз, яъни ёриқдан оққан қон тўхтамаса, ажабланманг, чунки кўнглимнинг ичига шўх ва айёр ёрим чаққонлик билан кириб олган.

Ҳар лаҳза бетоқатлигимга ҳайрон бўлманг, чунки вужуди гўзал бўлган ёрим ҳам ширин, ҳам шўхдир.

Жонга эришган кўнгилга юз бало келади, шукурки, менга дилдорларнинг шўхи nasib бўлди.

Шўхлардан тўғри қадам қўйиш, тўғри иш қилишларини кутиш ақлдан эмас. чунки ситамгар чарх — дунёнинг ўзи эгри юривчидир.

Эй Навоий, агар ёрнинг жабридан жоним омон қолсин, десанг, насиҳатни қулоғингга ол: ўта шўх ёрга кўнгил боғлама.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг “Шўх” радифли ғазали мавзу жиҳатдан ишқий йўналишда бўлиб, ўзида ёрнинг таъриф-тавсифини ифода этади. Унда тасаввуфий истилоҳлар, ботиний чуқур маънолар кўзга ташланмайди ва бу ғазалда инсоннинг инсонга бўлган мажозий ишқи тараннум этилганлигини билдиради.

Учинчибайтнинг поэтик таъсирчанлигини оширган омиллардан бири муболаға санъатидир. Байтда ифодаланаётган шўх ва чаққон ёрнинг ёр кўксини ёриб кириб олганлиги ва бу ёриқдан энди ошиқнинг юрагидан қон оқиши муболаға ҳисобланади.

Алишер Навоий ушбу байтда мумтоз адабиётдаги

анъанавий тасвир — фалакнинг кажрафтор, яъни тескари айланувчанлигини дилраболарнинг бевафо ва ситамкор эканлиги билан боғламоқда.

Шоир мақтаъда зоҳиран қараганда шўх ёрга кўнгил боғлама, деб уқтираётгна бўлса-да, шўх ёрининг васлидан мамнун эканлиги енгил ҳазил орқали ифодаламоқда.

Ҳазал учун аруз тизимининг туркона ва хушоҳанг рамали мусаммани маҳзуф вазнининг танланиши шоир баён этмоқчи бўлган фикр ифодасига ниҳоятда мос келади.

Умуман олганда, ҳазал инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатини ўзида акс эттиради ва бу орқали шоир поқиза ишқнинг ҳаётбахш кучини эътироф этиб, севги инсон қалбига ором бағишлашини, бахт ҳисларини туйишга сабаб бўлишини таъкидламоқда.

Д. Юсупова

Кема оғзи демаким, ишқингда кўксум чокидур,
Баҳр мавжи йўқки, ашким селининг қўлокидур.

Суда эрмас меҳр акси, балки дарё жониға
Солган ўтлар хаста жоним оҳи оташнокидур.

Хас эмас гирдоб ароким, бошинга эврулгали,
Су уза саргашта ошиқ жисмининг хошокидур.

Ваҳки, ул киштида дарёкаш, манга худ йўқ ҳаёт
Эл дегандинким, фалоннинг кофири бебокидур.

Ул балиғ тутқанда солиб шасту анинг рашкидин.
Судин айрилган балиғ янглиғ кўнгул топокидур.

Кўрма фақр аҳли сиришқи баҳрида ҳар ён ҳубоб
Ким, фано кавкаблари, балким бало афлокидур.

Эй Навоий, кема тийри кўксум ичра ҳажр ўқи,
Кема оғзи гўйиё ишқида кўксум чокидур.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусамманн маҳзуф

Луғат

афлок — фалаклар.	оташнок — ўтдек
бебок — қўрқмас, ҳайиқмас; бебош, ҳаёсиз.	куйдирувчи, иссиқ.
кавкаб — юлдуз.	сиришқ — кўз ёши.
кишти — кема.	топок — типирчилаш, безовталаниш.
қўлок — тўлқин; қаттиқ шамол.	шаст — камон ўқи; қармоқ.

Насрий баён

Денгизда сузиб бораётган кеманинг оғзи аслида менинг ишқ дастидан чок бўлган кўксим. унинг мавжлари эса кўз ёшларим селидан кўтарилган тўлқинлардир.

Сув узра аксланаётган қуёш эмас, балки ишқ дастида хаста бўлган жонимнинг оташли оҳидан дарё жонига ўт тушган.

Денгиз гирдобии ичида қолиб айланаётган хас эмас, балки сенинг бошингдан ўргилиб-айланмоқчи бўлган саргашта ошиқ — менинг хошоқдек жисмимдир.

Кемачи ёр кемала сайр қилиб юрибли. У раҳмсиз, бепарво. Мен (ошиқ) учун эса ҳаёт йўқ. Одамларнинг уни — ёрни фалончининг бепарвоси, дейишлари бежиз эмас.

У (ёр) қармоқ ташлаб, балиқ туганда, кўнглим рашқдан сувдан айрилган балиқ каби типирчилайди.

Фақр аҳли кўз ёш денгизининг ҳар тарафида ҳубоб — кўпик кўрдим деб ҳаёл қилма. улар фано юлдузлари, балки уларнинг ҳар бири бало осмонидир.

Эй Навоий, кеманинг ўқдек учи кўксим ичидаги ҳажр ўқи, дарёда сузиб бораётган кеманинг оғзи эса менинг ишқ дастидан чок бўлган кўксимдир.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоий девонларида бошдан-охир манзара ифодасига асосланган ғазаллар анчагина. Шулардан баҳр — денгиз ва у билан боғлиқ кема, ҳубоб, кемачи каби тимсоллар ҳам эътиборга лойиқ.

Кема, заврақ, кишти, жунг атамалари билан номланган бу тимсол воситасида шоир бир неча ғазаллар яратган.

Ғазални мукамал англаш учун унинг зоҳирий ва ботиний маъноларини баробар ўрганиш лозим. Шу мақсадда ғазалдаги айрим тимсол ва тушунчаларнинг суфиёна мазмунини аниқлаб оламиз. Кема сайри суфиёна талқинда касрат манзилидан (яъни: кўлик — ҳодисалар оламидан)

ўтиб, ваҳдат мақомига етишишдаги ҳолат-кечинмаларнинг ифодасини англатади. Денгиз, дарё тушунчалари эса илоҳий олам чексизлигига ишора; мавж — мутлақ борлиқнинг коинот мартабаларида пайдо бўлган тажаллилари; олам ва одам мутлақ вужуд — ваҳдат денгизининг мавжлари сифатида талқин этилади.

«Фаройиб ус-сиғар» девонидаги мазкур ғазал асосида фикримизга ойдинлик киритиш мумкин:

Кема оғзи демаким, ишқингда кўксум чокидур,
Баҳр мавжи йўқки, ашким селининг қўлокидур.

«Дарёда сузиб бораётган кеманинг оғзи аслида менинг ишқ дастидан чок бўлган кўксим», — дер экан, ошиқ-шоир кеманинг тузилишига эътиборни қаратади. Умуман, нарса-ҳодисаларнинг шакл-шамойилига эътибор қилиш, уларнинг айни ҳолатини инкор этиб, уларга ранжу изтироб кўзлари билан назар солиб тасвирлаш ушбу ғазалда яққол кўзга ташланади. Ғазалнинг бир неча (1-, 2-, 3-, 5-) байтларида мана шундай усулни қўллаган шоир тафриъ санъатидан маҳорат билан фойдаланган. Матлаънинг иккинчи мисрасида ҳам шу санъат қўлланилган бўлиб, уни шундай тушунтириш мумкин: «Бу денгиз мавжлари эмас, балки кўз ёшларим селидан денгизда тўлқинлар кўтарилди». Ишқ, висол талабгори бўлган толиб ишқининг шиддати, изтиробининг кучи мужассамлашган байтнинг орифона мазмунини шундай шарҳлаш мумкин: ёрни касрат манзилдан ваҳдат мақомига олиб ўтувчи восита (кема) ошиқнинг кўнглини яраламоқда. Чунки у ёрни ошиқдан узоққа олиб кетади. Ёр унга беъэтибор, аниқроғи, ўз иши билан овора, яъни мақсади — ҳақиқий ёр васлига эришиш истаги билан банд ва ўша йўлга кириб кетган. Ёрига етолмаётган ошиқ учун баҳр мавжи, яъни Оллоҳнинг сифату мақомлари тажаллиётини намойиш қилаётган мавжлар — дунё ашёлари ошиқнинг кўз ёшлари тўлқинида ҳеч нарса эмас. Ошиқ учун бу олам — ёридан айрилиқда чеккан

изтироблари маҳсули, у борлиқни ана шу изтироблар орқали англайди ва ўзига хос тарзда идрок этади. Демак, ёр — Ҳақнинг ошиғи. У улур мақсад манзили сари интилаётган комил инсон. Унинг ошиғи (лирик қаҳрамон) эса Ҳақ васлининг талабгори. Бироқ у фақат ёр деб билгани комил инсон — муршид воситасидагина ўз мақсадига эришиши мумкин. Ушбу ғазалда инсоннинг инсонга бўлган ишқининг давоми инсоннинг Оллоҳга бўлган муҳаббати билан тутатиш кетиш ҳодисасини ҳам қузатиш мумкин.

Иккинчи байтда денгиздаги гўзал бир манзара тасвирига дуч келамиз:

Сувда эрмас меҳр акси, балки дарё жонига
Солгон ўтлар хаста кўнглум оҳи оташнокидир.

Сувга қуёш акси тушса, у дарёни қизартириб кўрсатади (айниқса, кун чиқиш ва кун ботиш маҳали). Ошиқ-шоир бу манзаравий ҳодисани эсга солиб туриб, уни яна инкор этади ва бу ҳодисанинг сабабчиси қуёш эмас, балки унинг ўзи эканлигини англайди: «Ишқ дастида хаста бўлган жонимнинг «оҳ»ларидан дарё жонига ўт тушган, шунинг учун у ёлқинланиб кўринмоқда», — дейди у. Мана шундай зоҳирий мазмун ифодалаган байтнинг орифона маъносини тушуниш учун, аввало, айрим сўзларнинг суфийёна талқинини эслаш ўринли. «Сувдан мурод - маърифат»¹, - дейди Саййид Жаъфар Сажжодий. Сув — маърифат, илоҳий файз, вужуд, зот², — дейилди бошқа бир ўринда. Қуёш — бирламчи манбадан нишона, илоҳий нур чашмасини англатса, оҳ — ишқ гулгуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзасидир. Орифона мазмунда, бирламчи манбадан нишонанинг (илоҳий нур чашмасининг) аксини (висолини) маърифат (фақат ақл, ўқиш, ўрганиш) орқали эмас, балки ишқнинг авж лаҳзаларидагина англаш

¹ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги вепилоҳот ва таъбироти орифони. — Техрон. 1370 Ҳижр. — С.1.

² Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. — Istanbul. 1995. — С.11.

мумкинлигига ишора бор. Зеро, ошиқ борлиқ — денгизни, унинг замирида англашилган чексиз илоҳий оламни ҳам фақат ишқ изтироблари орқали танийди.

Учинчи байтда шу денгиздаги янги бир манзаранинг ошиқ изтиробига уйғун ҳолатдаги тасвирига дуч келамиз:

Хас эмас гирдоб ароким бошингга эврлгали
Сув уза саргашта ошиқ жисмининг хошокидур.

Денгиз гирдоби ичида қолиб айланаётган хас эмас, балки сенинг бошингдан ўргилиб-айланмоқчи бўлган саргашта ошиқнинг — менинг хошокдек жисмимдир, деган мазмун англашилаётган байтга чуқурроқ назар ташласак, янги маъноларни илғаб олишимиз мумкин. Агар денгиз илоҳий оламнинг чексизлигини, ундаги сув маърифатни англатса, ошиқнинг хас янглиғ гирдоб ичига тушиб қолишига сабаб ошиқнинг ёр бошидан айланиб-ўргилиш истагида унга интилишлари экан, маърифат излаган ошиқ-солик ёрга, яъни пирга муҳтож. Унга сира етолмаётган, руҳи истакларига мағлуб бўлган ошиқ-толибнинг хасдек вужуди гирдоб орасида — саргардонликда қолган.

Кейинги байт:

Ваҳқи ул киштида дарёкаш, манга худ йўқ ҳаёт,
Эл дегандинким, фалоннинг кофири бебокидур.

Байтнинг мазмуни: «Кемачи ёр кемада сайр қилиб юрибди. У раҳмсиз, бепарво. Ошиқ учун эса ҳаёт йўқ. Одамларнинг уни — ёрни фалончининг бепарвоси, дейишлари бежиз эмас», деган зоҳирий мазмун замирида ушбуларни англаш мумкин: «Ёр — илоҳий олам сирларини англаб бораётган комил инсон. У денгизда — илоҳий чексизлик олами узра кемада — касрат манзилдан ваҳдат мақоми сари ўтиб бормоқда, яъни фақатгина ана шу ягона мақсади билан овора, ўзга ишларга бепарво. Бу йўлдан хабардор одамлар шу йўлга кирганларнинг ўзга ишта

бепарво эканликларини таъкидлайдилар. Ошиққа эса бу бераҳмлиқ бўлиб кўринади, чунки у ўз йўлини топиш мақсадида хасга айланди, у пирга, пирнинг оламига яқинроқ бора олмас экан, чиндан ўлгани шу эмасми?»!

Ўз аҳволининг баёнини манзаралар ифодаси ёрдамида чуқурлаштириб борар экан, шоир денгизда рўй бериши мумкин бўлган янги-янги ҳодисаларга мурожаат қилади:

Ул балиғ тутмоққа солиб шасту онинг рашкидин,
Сувдин айрилғон балиғ янглиғ кўнгул тобокидур.

Бу байтни шундай изоҳлаш мумкин: «У (ёр) қармоқ ташлаб, балиқ тутганда, ошиқнинг кўнгли қармоққа илинган балиқдай типирчилайди. Нега? Чунки ёр унга эътиборсиз, ўз истаги — балиқ тутиш билан овора». Аслида ошиқ ҳам хас каби бўлса-да шу дарёда-ку! Байтнинг ботиний маъносини билиш мақсадида балиқ тушунчасининг сўфиёна талқинига эътибор қиламиз. Балиқ — маърифат денгизига гарқ бўлган комил ориф¹ рамзи ҳисобланган. Демак, ғазалдаги ёр — илоҳий маърифат баҳридан баҳрамандлик истаб чиққан солиқ, у маърифат баҳрига гарқ бўлишдек комил орифлик талабгори. Эътибор берилса, ғазалдаги ошиққа толиблик вазифаси юклатилган эди, ёр тимсоли зиммасига эса ҳам маҳбублик, ҳам ошиқлик, ҳам толиблик вазифалари юклатилаётир. Демак, ошиқ ўзи талабгор бўлиб чиққан мақсадига етишгунича бир қанча руҳий-амалий босқичларни босиб ўтишдек машаққатли ишни бажариши лозим.

Навоийнинг кўпинча фалсафий қарашлари, умумлашма фикрлари баён этиладиган мақтаъдан олдинги байтда ҳаёлий манзаралар тасвири мужассамлашган, дейиш мумкин:

Кўрма фақр аҳли сиришқи баҳрида ҳар ён ҳубоб
Ким, фано кавкаблари, балким бало афлокидур.

¹ Сажжодий Саййид Жавфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. — Техрон. 1370 Ҳижр. — С.692.

Ушбу байтда фано юлдузлари, кўз ёш денгизи каби тасаввургагина мансуб истиоравий иборалар шоир ижодий ниятини ифодалашда муҳим ўринга эга. Байтнинг мазмуни: «Фақр аҳли, яъни бу дунёдан воз кечганлар ҳам ёр васлига етишиш йўлида кўз ёш тўкар экан, бу кўз ёшларида хубоб — пуфакчаларни кўрмайсан». Чунки уларнинг қалби ҳар қандай ҳодисадан озод, фақат моҳиятга — Ҳақнинг ўзига етишиш истаги билан банд. Чунки фано кавкаблари — дунё ҳодисотлари — қувончу ташвишлари улар учун бало осмони бўлиб, уларни синовдан ўтказиб улгурган. Фикрни янада ойдинлаштириш учун байтни хубоб ва кавкаб тушунчаларига боғлаб тушунтирамиз: хубоб — пуфакчалар сув юзида ялтираб кўринади ва у юлдузга ўхшаб кетади. Лекин фақр аҳли ундан, унда ўз аҳволини намойиш этишдан воз кечган. Чунки, биринчидан, унга фақат моҳият муҳим бўлса, иккинчидан, бу мақомга етиб келгунича уни дунёнинг юлдузлари — ҳодисалар ўз синов осмонида имтиҳон этган. У моҳиятга етиш йўлида ҳодисалардан озод бўлиб улгурган.

Охириги байт:

Эй Навоий, кема тийри кўксум ичра ҳажр ўқи,
Кема оғзи гўйиё ишқида кўксум чокидур.

Ошиқ аҳволига ҳамоҳангликни таъминловчи сўнгги байт — мақтаъда шоир кема мачтасининг устунини кўксигаги ҳижрон ўқиға, кеманинг оғзини эса ишқдан яраланган кўксига ўхшатар экан, раддул-матлаъ санъатини қўллаб, ишқи изтиробининг, азобларининг туғанмас, чекенз ва бениҳоя машаққатли эканини яна бир бор эслатади.

К.Муллаҳўжасва

Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур,
Мавжлуғ дарё киби ошуфта кўнглум қўзғалур.

Йиглама, эй кўз, недин соҳилға чиқмас кема деб
Ким, ёшинг дарёсидур ҳар сариким эл кўз солур.

Титрабон сиймобдек кўнглум, етар жон оғзима
Тунд ел таҳрикидин ҳар дамки, дарё чайқалур.

Сабр кўнглумда, кўнгул ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб телмуруб кўз, мунграйиб жоним қолур.

Дам тутулғандин ўлар элдек етибмен ўлғали
Сурмасун деб кемасин баским нафаслар асралур.

Кирма савдо баҳрига оламдин истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийғалур.

Ғарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода киштийсин олур.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Шарҳ ва изоҳлар

Шеърятда таассурот — тасаввурга, тасаввур эса таассуротга йўл очиб, доимо улар бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Ўз вақтида тасвирланмаган таассуротни тасаввур заминиде тиклаш мумкин бўлганидек, тасаввурда сақланиб қолган таассуротдан асар яратиш учун бемалол фойдаланиш мумкин. Баъзан шоир илк таассуротдан эмас, унинг такроридан шеър яратадики, “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги:

Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур,
Мавжлуғ дарё кеби ошуфта кўнглум қўзғалур, —

байти билан бошланадиган ғазал бунинг бир мисолидир.

Илк мисрадаги ма'лумотгага қараганда, маъшуқанинг сув йўли билан сафарга жўнаши биринчи бора эмас — у кийим-кечакларини йиғиштириб аввал ҳам кемага чиққан. Бу ҳодисадан ошиқнинг кўнглида дарё тўлқинига монанд шиддатли бир қўзғалиш бош кўтаради. Кўнгилдаги қўзғалиш, албатта, айрилиқ дарди, ҳижрон алаמידир. Бу ҳол шўрлик ошиқни шу қадар йиғлатадики, унинг кўз ёшларидан ёр кемаси соҳилга чиқа олмайдиган ўзга дарё юзага келади:

Йиғлама, эй кўз, недин соҳилга чиқмас кема деб
Ким, ёшинг дарёсидур ҳар сориким эл кўз солур.

Ёрнинг дарё ичра кетиши ошиқ дилини аламга чулбаган бўлса, кеманинг соҳилга чиқолмаслик хавфи унинг жонини ҳам ҳалқумига келтиради. Бу ҳолат энди телба шамол ҳаракатидан тўхтовсиз чайқаладиган дарёга қиёсланади.

Титрабон сиймобдек кўнглум, етар жон оғзима,
Тунд ел таҳрикидин ҳар дамки дарё чайқалур.

Ошуфта кўнгулнинг қўзғалиши, кўз ёшининг тинмай оқиши, юракнинг симобдай титраши — булар ошиқнинг ички аҳволини кўрсатувчи ҳаракат. Ошиқ — ҳаракат соҳиби. У ҳамма нарсага қарши турса ҳам, руҳ ва кўнгил ҳаракатига ҳеч монелик қилмайди. Шунинг учун кўнгилни сабр қўлига топширирган бўлса-да, бундан ҳеч натижа чиқмаслигини у жуда чиройли тарзда ифодалайди:

Сабр кўнглумда, кўнгул ул ойда, ул ой кемада,
Ваҳки, бориб телмуриб, кўз мунграйиб, жоним қолур.

Кўнгил ёрда. Ёр кемада. Бориб ёр жамолига термулгач кўзнинг мунграйиб, жоннинг жонон билан қолишини шэърхон ҳиссиёт билан хаёлдан ўтказди. Жон соҳибасига топширилгач тириклик нима бўлади? Ва уни тириклик дейиш мумкинми? Навбатдаги байт шу ҳақида:

Дам тутулгандин ўлар элдек етибмен ўлгали
Сурмасун деб кемасин баским нафаслар асралур.

Нафас чиқмагандан кейин ўладиган кишиларга ўхшаб қолиш табиий, албатта. Аммо ошиқ ҳали тирик — ҳар қалай нафас олиб турибди. Қарангки, шу нафас ҳам унга халақит бераётир. Чунки, ошиқ нафаси кемани илгари силжитиши мумкин. Демак, нафас чиқмаслиги, яъни нафасни ичга ютиш жоиз — токи кема ўрнида собит турсин.

Ақл ва фикр соҳиби ҳаётдаги ҳар бир воқеа, ҳодиса ёки ҳолатдан тегишли хулоса чиқаради. Ишқ-муҳаббат дарёсига фарқ бўлишни олайлик. Бу — ошиқлар учун шараф. Зеро, ҳамма ҳам бундай ишга журъат этолмайди. Ҳаётда бошқа “дарё”лар ҳам кўп. Масалан, савдо-сотик дарёси. Унда кимлар сузмагану, кимлар чўкмаган? Ғазал қаҳрамонининг фикрига кўра, ўтар дунё манфаати ва фойдасини ўйлаб зинҳор-базинҳор “савдо баҳрига” кирмаслик лозим. Чунки кумуш тангаларни йиғиш, умр бойлигини асраб қолишга қафолат беролмайди.

Кирма савдо баҳрига оламдин истаб судким,
Сийм нақди тушса, лекин умр нақди сийғалур.

Шеър ёзиш — азобдан қутулиш демак. Қалбидаги ғам-ғусса ва изтиробни шоир асосан шеър воситасида баратарф этади. Навоий ғазалнинг тили ва мажозий табиатига мувофиқ равишда “ғам заврақи” — ғам кемасига диққатни қаратади:

Фарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр.
Илгига чунким Навоий бода киштийсин олур.

“Баҳри фано” – фано дарёси, “ғам заврақи” – ғам кемаси, “пири дайр” – бутхона пири, “бода киштиси” – қайиқ шаклидаги қадаҳ – бу иборалар замиридаги маънони ҳар ким ўзича англаб, ҳар хил шарҳлаши шубҳасиз. Лекин фано ҳақиқати тўғри тушунилмаса, байтдан умумий бир маъно чиқариб бўлмайди.

Абу Наср Саррожнинг таърифлашича, фано нафсининг ёмон сифатлардан халос бўлиши ва покланиши. Нафсини поклаш – руҳий-маънавий ҳаётдаги мислсиз галаба. Мана шу галабага эришилгач, дард, алам, ҳасрат аталмиш ҳиссиётлар ўз қийматини бой беради. “Фано дарёси ғам кемасини фарқ этар”, дейилиши худди шу ўзгаришга ишорат бўлса, қайиқмонанд қадаҳни қўлга олиш эса покланиш ҳолидан шодланишни ифодалайди.

И.Ҳаққулов

Ўқитувчиларимизга эслатмалар

Ҳар қандай бадий асар таҳлилида бўлгани каби ғазаллар таҳлилида ҳам шакл ва маъно мутаносиблиги, шоирона топилдиқ ва кашфиётлар, уларнинг поэтик ифодасига алоҳида эътибор лозим бўлади. Агар гап мумтоз асарлар устида борадиган бўлса, буларнинг ёнига мазкур асарларнинг луғат таркиби, сўзларнинг маъно товланишларидаги фавқулоддалик, ўрни-ўрни билан эса уларнинг рамзийлиги ҳам эътиборда бўлиши керак.

Н.М.Маллаев, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, А.Р.Қаюмов, И.Ҳаққулов, Н.Жумахўжа, Ё.Исҳоқов сингари олимлар, Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, Жамол Камол, Матназар Абдуҳаким сингири ижодкорлар томонидан амалга оширилган шарҳлар талаба ва ўқувчиларимизнинг бадий дидларини ортишида муҳим омил бўлади.

Ғазаллар таҳлилида шеърини вази ҳам эътибордан четда қолмаслиги мақсадга мувофиқ бўлади. Зеро, ғазалдаги мусиқийлик, равонлик мана шу вази туфайли рўёбга чиқади. Мутахассислар ғазал таҳлилида бу масалага ҳам алоҳида эътибор беришган.

Ғазал таҳлили уни ифодали ўқишдан бошлангани маъқул. Бу ғазал анча осойишта, босиқ оҳангни талаб этади. Айни пайтда унда айрим сўзлар борки, уларнинг маъносини тушуниш ўқувчилар учун қийинлик қилади. Шунинг учун ҳам бу сўзларни луғат воситасида очиқлаш керак бўлади.

Айрим сўзларнинг бугунги адабий тилимиздан фарқ қиладиган даражадаги талаффузига эътибор қаратиш ўринлидир. Шунингдек, байтларнинг гап қурилишидаги ўзига хосликнинг ҳам эътибордан четда қолмагани маъқул бўлади.

Шу тарафдаги таҳлил давомида мисраларда учрайдиган

тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг маънолари, албатта, очиб борилиши керак. Бунинг шакл ва усуллари ниҳоятда хилма-хил бўлиши мумкин. Юқоридагидек, ифодали ўқишда, матн устида ишланганида, матнни ўқишдан олдин, матн сўнгида лугатларни илова қилиш жоиз бўлади. Айти пайтда уни бутун матн билан бирга, матндаги тегишли сўзга изоҳ бериш тарзида ҳам келтириш мумкин.

Ҳазал таҳлилида унинг бадииятига алоҳида эътибор қаратиш – ўқувчиларнинг бадиий-эстетик дидларини оширишнинг энг қулай усулидир.

Ўқувчиларга ҳазал ва рубоийларни, қитъа ва фардларни – умуман, мумтоз асарларни тавсия қилишда айрим асарларнинг яратилиш тарихини эсга олиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳазал поэтикасига алоқадор бўлган жиҳатлар биринчи гада таҳлилга тортилиши шарт. Айти пайтда ҳазалнинг яратилиши билан боғлиқ бўлган айрим тарихий лавҳалар, хотиралар ҳам эсга олинса ёмон бўлмайди. Албатта, бундай маълумотлар ўқувчиларнинг ҳазалнинг ўзига ҳам, унинг муаллифига ҳам бўлган қизиқишларини янада орттиради.

Ҳазални таҳлил қилишда унинг тузилишига, вазнига, тасвир воситаларига алоҳида эътибор бериш жоиз. Шу билан биргаликда, мумтоз ҳазаллар устида гап борадиган бўлса, уларнинг насрий баёнларидан ҳам фойдаланиш заруратини таъкидлаш керак.

Ҳазалларнинг насрий баёнини тузиш ва шу орқали уларни ўрганишга оид асосий хулосаларни шундай шакллантириш мумкин:

1. Ҳазалларга насрий баён тузиш ниҳоятда долзарб ва муҳим ишдир. Имкони борича ҳар битта ҳазал насрий баён билан таъминланиши, агар бунинг имкони бўлмаса, ўқитувчининг ўзи уни амалга ошириши мақсадга мувофиқ бўлади.

2. Ғазалларнинг насрий баёнини тузишга ўқувчиларнинг ўзлари сафарбар этилиши шарт. Албатта, бунинг учун анчагина давомли ва жиддий тайёргарлик босқичи бўлиши зарур.

3. Ўқувчилар учун ғазалларнинг насрий баёни билан танишиш умумий ўрта таълим мактабаларидан бошланиши, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларидаги адабиёт дарсларида, синфдан ташқари машғулотларда, айниқса, тўгарак ишларида мунтазам равишда олиб борилиши ўринли бўлади.

4. Олий таълим тизимида, хусусан, филологик йўналишдаги бакалаврият босқичида, албатта, «ғазалларни ўрганамиз» рукни оститда махсус курс ва махсус семинарларни ташкил этиш жоиз. Бу бўлажак тил ва адабиёт ўқитиувчиларини ғазалларнинг насрий баёнини тузишга оид кўникма ва малакалар билан қуроллантиришда жуда муҳим омил бўлади.

5. Ғазалнинг насрий баёни ғазалнинг ўрнини босадиган педагогик ашё эмас. Бунга ҳеч қачон йўл қўйиб бўлмайди. Ғазалнинг насрий баёни ғазалнинг асл матни билан ёнма-ён берилганидагина самарали бўлади, холос. Аксинча ҳолатларда насрий баён фойданинг ўрнига зарар келтиради. У ғазалдаги сеҳр-синоатни, гўзал мусиқийлик ва такрорланмас ритми, вазн ва қофиялар туфайли юзага келаётган оҳангдорликни сезмасликка, сўзларнинг поэтик жарангдорлиги ва тароватини ҳис этмасликка, демакки, ўқувчиларнинг бадиий-эстетик дидларининг заифлашувига олиб келиши мумкин.

Ғазаллар таҳлилида қиёслаш усулидан фойдаланиш ҳам ўқувчи ва талабаларнинг мустақил, ижодий фикрлаш имконларини кенгайтиради. Ҳар бир поэтик асарнинг шарҳ ва изоҳларини ниҳотда ранг-баранг ва хилма-хил шаклларда амалга ошириш мумкинлигини кўрсатиб беради.

Б.Тўхлиев

Мундарижа

Кириш ўрнида.....	3
Ашрақат мин акси шамеил-қайси анворул-худо.....	4
Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо.....	10
Эй сафҳайи рухсоринг азал ҳаттидин иншо.....	14
Ҳар гадоким, бўрғин фақр эрур киеват анга.....	18
Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга.....	21
Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга.....	26
Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга.....	29
Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро.....	32
Кўнглум ўртанеун агар ғайринга парво айласа.....	35
Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса.....	38
На ҳуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда.....	41
Тийра кулбамга кириб, жоно. ўлумдин бер нажот.....	45
Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт.....	48
Ҳусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач.....	51
Нега кўргузди совуғ оху сариг рухсор субҳ.....	54
Равзаву гул еттию ичмас ул ой гулгун қадаҳ.....	62
Тонг эмастур, бўлса ҳар сарви парийрухсор шўҳ.....	70
Кема оғзи демаким, ишқингда кўксум чокидур.....	73
Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур.....	80
Ўқитувчиларимизга эслатмалар.....	84

НАВОИЙ ҲАЗАЛЛАРИ

(Насрий баён, шарҳ ва изоҳлар)

Muharrir	B. Botirov
Texnik muharrir	U. Rahimov
Dizayner	B. To'xliyev
Sahifalovchi	B. Raxmatov

Nashriyot litsenziyasi: AI № 234, 11.02.2013.

Bosishga ruxsat e'ildi: 27.11.2013.

Ofset qog'ozi. Qog'oz bichimi: 60x84 $\frac{1}{8}$

TimesUz garniturası. Ofset bosma.

Hisob nashriyoti t.: 3,6. Shartli b.t.: 5,5

Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 3

“BAYOZ” nashriyotida nashrga tayyorlandi

bayoz2010@yandex.ru

(8371) 255-34-80

“BAYOZ” MCHJ matbaa korxonasi chop etildi.
100100, Toshkent. Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103-uy.